ЧАСТИНА ПЕРША

I

Степанко й Османчик повернулися від моря. Худенькі, цибатенькі, засмаглі, вони скидалися на братів — обидва чорняві, обидва довгообразі, обидва кароокі. Тільки носи й не схожі — в Степанка довгий, гострий, кінчик задертий догори, а в Османчика теж довгий, теж гострий, тільки кінчик загнутий донизу, а посередині примостився невеличкий горбок — не ніс, а дзьоб пташиний.

— Мамо, ми акулу бачили! — радісно вигукнув Степанко.

— Пузом мельк-мельк, а хвостом бах-бах по воді,— збуджено лопотів Османчик.

— Будьте обережні, дітки, — забідкалася Марія, — то ж хижак — страх який! Розкриє пащу і...

— А там зуби гострі-гострі,— блиснули карі очі Степанка.

— Наче ятагани !,— сказав Османчик.

Наче ятагани... Вона аж стрепенулася, аж затрусилася... Завжди, коли чує це слово, бентега охоплює її душу, страх ціпенить руки й ноги...

— Нене Міріам, ми хочемо їсти,— схиляє на бік кучеряву голівку Османчик.

— Еге ж, мамо, ми хочемо їсти, — тулиться до неї Степанко.

— Час, час,— згоджується Марія й веде дітей до їдальні.

— Міріам! Міріам! — долинає з опочивальні голос господині.

— їжте, їжте,— просить Марія дітей, а сама поспішає до пані Меджіне.

1 Ятаган — холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо.

— Переверни подушки й підтягни мене трохи вище! — наказує та.

Пані Меджіне ще молода жінка, років тридцяти — не більше, а недуга зробила її похмурою, вередливою, злою. З того часу, як у неї віднялися ноги, її чоловік, багатий купець Ібрагім, став навідуватися в Кафу 2 не більше двох-трьох разів на рік, а решту часу, вільного від поїздок за товарами, проводив у Галаті 3, де мав будинок ще кращий, ніж у Кафі, й куди перевіз двох інших дружин та дітей від них. Пані Меджіне була всім забезпечена, п'ятеро слуг день і ніч не відходили від неї, беззаперечно виконували всі забаганки господині, а вона без кінця бурчала й бурчала.

Марія пам'ятає Меджіне веселою, життєрадісною. Пані добре ставилася до слуг, навіть її, рабиню Марію, жаліла. Коли знайшовся Степанко й Меджіне довідалася, що Марія ховає дитину в коморі, вона щиро розсміялася:

— Міріам, та хіба це голка? Сьогодні сховаєш, завтра сховаєш, а далі — що?

Марія впала їй у ноги, заголосила:

— Пані, ріднесенька моя, помилуйте його. Воно ж безневинне. У вас же теж синок... Османчик...

— Отож хай і ростуть разом, — усміхнулася Меджіне.— Коли дитина самітна, вона стає злою і відлюдкуватою, а в гурті набирається і сміливості, і мужності, і товариськості.

— Пані, та то ж кяфірська 4 дитина,— підскочив тоді до неї начальник домашньої прислуги Урхан.

— Моя мати теж була кяфіркою,— осікла його Меджіне.— Будемо доглядати й ростити їх обох разом,— сказала вона Марії.

І Марія повеселіла, дарма що була в полоні п'ятий місяць, дарма, що нічого не знала про свого Данила. Тоді вона забула про все на світі. Степанко замінив їй батька, матір, Данила. І вона на деякий час перестала тужити за рідним краєм, вболівати за долю чоловіка, непокоїтись про старих батьків. Навіть Київ, далекий, милий Київ, що снився кожної ночі, їхня невеличка біленька хатинка в густому вишняку під Щекавицею, що стояла увесь час перед очима, тиха плюскітлива Почайна й широченний, часто неспокійний Дніпро, що раз у раз згадувалися, коли дивилася на море, забулися, поки зводились на ноги Степанко й Османчик.

Вони були для неї невіддільні, бо ж знала, що без Осман-чика не лишився б жити на світі Степанко, без дитини Меджіне не могла б вона, Марія, стільки часу віддавати своїй дитині, своєму милому Степанкові.

Їй іноді аж не вірилось: невже це неволя, коли вона тільки й знає, що ходить біля двох діток та ще крутиться біля господині, коли тій чогось заманеться? Але дивитися за господинею було кому й крім неї, а тому вона майже увесь час знаходилася біля дітей. Носила їх на руках обох разом, колихала разом, годувала теж разом. Разом вчила ходити й говорити — спочатку турецькою мовою, яку сама освоїла за півроку, а потім... своєю рідною...

2 К а ф а — сучасна Феодосія.

3 Галата — частина Костянтинополя.

4 К я ф і р — немусульманин.

Спершу боялася: а що, як господиня дізнається, що Османчик знає по-українськи? Як вона поставиться до цього? Та довго боятися не довелося. Пронирливий Урхан швидко пронюхав, що й до чого, і доніс пані Меджіне.

— Кяфірка вчить Османа говорити по-кяфірськи!

— Ну й гаразд,— відповіла господиня — Коли доведеться воювати з кяфірами, знатиме, що їм казати, чого від них вимагати, як легше вивідати їхні таємниці, як розмовляти з есіром5. Зелений прапор пророка не сьогодні-завтра замайорить над усім світом — і до цього треба готуватися! Іди геть!

І догідливий євнух жалібно закліпав рідкими віями, прикрив ними вицвілі очі й зашкандибав кривими ногами у передпокій — на своє постійне місце.

Степанко й Османчик росли, як дубки в лісі,— тягнулися вгору поволі, але впевнено, були жилаві, мускулисті, сильні. До них не чіплялися хвороби, вони не зналися з нудьгою. їли нівроку, купалися в морі півдня, бігали в саду стільки, скільки заманеться. Були допитливі.

— Мамо, а чому нас зовуть кяфірами? — запитав Степанко, коли йому було десь безмаль п'ять років.

Що вона відповіла йому? Забулося... Здається, довго-довго мовчала. Хотіла відмовчатися. А він увесь у Данила: не заспокоїться доти, поки не досягне свого.

— Скажи, мамо,— благали його карі намистинки. Вона таки пробувала відмахнутися:

— Хай... колись... іншим разом, сину. А він?

— Ні, мамо. Сьогодні хочу.

— Наша земля,— вивергла вона з себе свій затаєний біль, свою гіркотну тугу, своє безутішне горе,— наша рідна

5 Е с і р (ясир) — бранці, захоплені турками під час нападу на чужі землі.

земля, та земля, де народилися я і твій татко, де живуть твої бабуся й дідусь, далеко-далеко відсіля. По роду-племені ми, синку, руські, наша рідна земля — Русь, або ще Україна. Там вірять в іншого бога, в Ісуса Христа, тому нас називають християнами, а тут, в аллаха вірять, і люди називаються мусульманами. Мусульмани не визнають Христа, тому й вважають нас невірними, по-їхньому кяфірами.

— А ми кращі їх?

— Ні, синку,— сказала вона,— всі люди однакові.

— А чому ми тут? Чому не їдемо додому?

— В неволі ми, синку. На наш край напали людолови, захопили багато-багато людей, пригнали з України в Крим — і продали, — зболіло висповідувалась вона сину, гоячи свою й ранячи його душу.

— Продали, мамо? — жахнувся Степанко. — Хіба людей продають?

— Продають. І нас продали,— крізь сльози по-чаїному кигикнула вона тоді.— Нас купив татко Османчика, — продовжувала вона ранити синову душу.

— Він поганий, мамо? Османчик теж?

— Ні, ні, синку,— злякалася вона.— Ні,— й задумалась. Що ж сказати? Як пояснити? — Османчиків татко,— знайшлася нарешті,— багач, йому треба... йому треба, щоб хтось працював... щоб хтось доглядав його велике господарство, щоб виконував усяку роботу, щоб допомагав хворій пані Меджіне. А в них, у турків оцих, заведено так... аби багачі купували собі рабів...

— Як? Як ти сказала, мамо? — не зрозумів її син.

— Купують людей на ринку. Невільників купують. Тих, що людолови в полон захопили. Тих невільників тоді рабами звуть.

— То ми... раби, мамо?

Що вона сказала? Не пам'ятає...

— А нас відпустять додому?

— Не знаю, синку, не знаю,— шепотіла вона знеможе-но.— Не знаю... Може, татко врятується... Може, заробить десь грошей і викупить нас.

— А де ж татко наш, мамо? — зблиснули надією його оченята.

— Не знаю, синку. Його продали на галери...

— А що таке галера, мамо? Марія, як могла, пояснила сину.

— Йому там тяжко, мамо?

— Дуже тяжко, синку. Невимовно тяжко. Він прикутий ланцюгом до здоровенного весла разом з іншими невільниками. І їсть там, і спить біля весла,— відкривала вона синові очі на незбагненність людського життя.

— А як же він урятується, мамо? Утече? — не заспокоювався син.

— Може, і втече. А може,— вона нахилилась до самого його вуха,— а може... може... його визволять козаки...

— Хто це? — не зрозумів Степанко. Вона розповіла йому й про козаків.

— Я теж піду в козаки! — рішуче викрикнув він.

— Підеш, підеш, синку,— заспокоїла вона його тоді.— Виростеш і підеш.

До них у той час саме підскочив Османчик, почув останні слова.

— Я теж буду козаком! — вигукнув.— Хто вони?

— Це наші витязі, богатирі наші! Захисники наші! — випалив Степанчик.

— Я знаю,— зрадів хлопець.— Я бачив. Учора бачив.

— Що ти бачив, Османчику? — стенулася Марія.

— Я бачив, як хлопчаки-татари били камінням одного сивого-сивого дідуся. Він був рабом Алі-паші. Гарним рабом. Усе вмів робити. А тепер став немічним. От його і віддали хлопцям, аби вони вбили його

камінням. А він став перед ними та як крикне: "Бийте, собаки! Мене, недішло-го , вам легко вбити, та, дай боже, стрітися вам із козаками. Побачите тоді, чого варті кяфіри". Він так і помер... Стоячи. Не просив помилування. Мимо йшов дервіш 7. Він сказав: "Гине, як справжній козак".

— Так, Османчику, він загинув, як справжній козак. Козаки не бояться ні ворогів, ні хвороби, ні смерті.

— А яничар і сипахів? 8

— Не бояться, Османчику. Нікого не бояться.— забувшись, розпалювалась вона дедалі більше й більше.

Урхан підслухав і ту розмову. І того разу він прибіг до Меджіне, залементував:

— Славна господине! Кяфірка Міріам вихваляє перед Османком козаків. Каже, що вони нікого не бояться.

* 6 Недішлий — слабовитий, кволий.

7 Дервіш — мусульманський чернець-жебрак.

8 Яничари — регулярна піхота в Туреччині. Спочатку набиралися з військовополонених, а потім поповнювались за рахунок християнських хлопчиків у віці від 7 до 12 років, які виховувались у сім'ях турецьких селян (тут же вони наверталися в іслам), після чого проходили спеціальну підготовку в закладі, що звався аджемі огланлари ("чужоземні хлопчики").

9 С и п а х и — воїни-вершники, основна військова сила Османської імперії в. середні віки.

— І що ж? — звузила й так вузькі очі Меджіне. — Хіба це погано? Справжній воїн не може недооцінювати ворога. Він мусить знати і слабість і силу того, проти кого збирається воювати. Геть!

А їй, Марії, господиня сказала:

— Дивись, Міріам! Почую ще раз, що навертаєш мого Османа в свою віру, накажу в склепі згноїти.

І тоді Марія знову, як і в перші дні неволі, нестямно затужила за рідним краєм, за дорогим Києвом. Біла хатинка в густому вишняку, старенький батько у білім полотнянім одінні на призьбі, клопітлива мати біля квітника з м'ятою й чебрецем у руках не зникали з-перед очей ні вдень, ні вночі.

— Мамо, про що ти думаєш? — питав Степанко.

— Про Київ, синку.

— Він гарний, мамо? Кращий цієї Кафи?

— Гарний, синку. Дуже гарний. Свята Софія, Печерсь-кий і Братський монастирі — несказанні. Золотом сяють, мов у казці. А людей там сила-силенна. У печери йдуть святим мощам поклонитися, бога попросити, аби заступився за них.

— А хіба й там тяжко жити? — допитувався син.

— Тяжко, Степанку. Тяжко. Там польські пани, які колись заграбастали наш край, знущаються над людьми. Від рання до смеркання примушують на полях працювати, у свою віру навертають.

— Вони теж мусульмани, мамо?

— Ні, християни, як і ми. Католиками тільки звуться. По-іншому богу моляться, священики їхні інакше одягаються.

— І тут пани, і там пани. Кругом пани.

— Атож, синку. Кругом пани. Та хіба можна без них?

— А чому козаки не виженуть їх, мамо?

— Не знаю, синку, не знаю, — щиро зізналася вона.— Літ двадцять тому, а може, й більше, не пам'ятаю вже, маленькою була я, такою оце, як ти, козаки пробували вигнати. Був у них гетьман Наливайко. Сміливий такий, дужий. Нікого не боявся. Зібрав він козаків і всяких бідних людей — і пішов на панів. Довго воювали. Багатьох панів побили, а всіх здужати не змогли. Пани зібрали ще більше військо, ніж спершу мали,— і перемогли козаків чи обхитрили, не знаю, як воно там було, тільки й пам'ятаю, що Наливайка в полон захопили, відвезли до Варшави — це в них місто таке, як у нас Київ, у турків Цареград, — та й замордували там.

— У-у-у! — заскреготів зубами Степанко.— Я, коли виросту, теж, як Наливайко, зберу сміливців і піду бити панів.

— Що ти, синку! — зойкнула Марія.— Гріх думати таке,— суворо глянула на сина.— Так... так богові угодно, іцоб були багаті і бідні.

— А людям?

— А людям терпіти треба... та ждати царства небесного.

— Дорослі тільки й знають: треба ждати,— скривився Степанко.

Підбігши до них, Османчик застрибав на одній ніжці, вигукнув:

— А я чув, про що ви шепотілися! Чув! Чув!

— Та ми ж не шепотілися,— стурбувалася Марія.— У нас секретів од тебе, Османчику, нема.

— Про Варшаву говорили! — викрикнув хлопчик.— А Варшава — це Ляхистан! Я, коли виросту, піду воювати Ляхистан! А ти, Степанку?

— І я піду,— пообіцяв Степанко.

— Кяфір проти кяфірів? — здивувався Османчик.

— А хіба правовірні не воюють проти правовірних?

— Воюють, але проти поганих правовірних,— відрізав Османчик.

— І я буду битися з поганими християнами,— сказав Степанко.

— І з мусульманами?

— Не знаю,— зиркнув Степанко на матір.— З ким козаки битимуться, з тим і я,— додав опісля.

— І проти мене воюватимеш? — нахмурився Османчик.

— Незнаю,— знову глянув Степанко на матір.— Проти тебе я не хочу битися. І... не буду.

— І я проти тебе не буду,— пообіцяв Османчик.

— Гаразд, гаразд, дітки,— заспокоїла їх Марія.— Підем ліпше до моря. Купатися пора.

— Пора! Пора! — закричали діти.

Море було тихе, спокійне. Дрібні хвилі накочувалися на берег, виполіскували пісок і відкочувалися назад, прикриваючи свої гребені білими баранцями. Хлопці бігали по піску, підбирали черепашки, шукали крабів.

— Є! — закричав Османчик.— Стій! Куди тікаєш?

— І в мене є! Аж два є! — кричав і собі Степанко. Вони стрибали, розмахували руками, мов торговці на

ринку, сміялися.

"Радійте, радійте, поки малі,— шепотіла Марія, дивлячись на них. — А станете дорослими...",— і важко зітхнула.

Знов золотоверхий Київ сплив перед очі, рідна хатина на схилі Щекавиці.

"Ти бавишся з дітьми, а я гибію на галері",— почувся голос Данила. Марія сіпнулася, підхопилася, оглянулася. На березі, крім дітей, нікого не було.

— Даниле, Даниле,— зашепотіла,— я про тебе і день і ніч думаю. Очі виплакала, душу зсушила. А ти... Не нарікай на мене, голубчику. Я ж сама невільниця. Чим же я зараджу нашому лиху? Добре, хоч Степанко не мучиться.

А Степанко дедалі більше й більше задумувався над своєю та материною долею. Якось він підбіг до неї, збуджено заговорив:

— Мамо, чула? Від Мустафи-алі втекло аж троє невільників, їх шукали-шукали і не знайшли! Посилали погоню аж до Ор-Капі — і дарма.

Марія крадькома перехрестилася, тихцем проговорила:

— Щасти їм, боже.

— Мамо,— гаряче зашепотів Степанко,— а ми., могли б... утекти?

— Що ти, синку? — сплеснула вона руками.— Куди?

Як?

— До Києва! Куди ж,— насупився син.— Доберемося, люди добираються ж.

— Далеко то, синку. Та й дорога трудна. Дуже трудна. Не всі втікачі долають її. Одні знову потрапляють в руки людоловів, інші гинуть у дорозі — то від хвороб, то від голоду, то від холоду, і тільки найсильніші, найздоровіші, наймужніші добиваються до своєї домівки. А ми ж... Я безпорадна жінка, а ти... дитина ще...

Степанко запалився.

— Я дитина? Мамо, і це ти таке кажеш? А всі турченята говорять, що я дужий, як ведмідь, спритний, як шайтан. Османчик теж так думає.

— А як же ми кинули б його?

— А навіщо його кидати, мамо? Він же мій друг. А друзі завжди разом. Заберемо його з собою.

— А мама його?

— Вона — лиха людина. Вона кричить на тебе, лає. Мене теж не любить. Вона й Османчика не любить...

— Не можна такого казати, синку. Почує Урхан — лихо буде.

— Ми того каплуна втопимо! — зненацька вибухнув Степанко.

— Та що ти, синку? — занепокоїлась Марія.— Звідки це в тебе?

— Він лихий. Дуже лихий. І підлий. А підлих людей, сама ти казала, козаки знищують. Османчик мені допоможе,— розпалювався більше й більше син.

— Степанку, не смій і думати про таке. Чуєш? — припала вона до синової голови.— Нам треба дочекатися татуся. Він не забув нас. Він сам визволиться і нас визволить.

— На золотій галері появиться, мамо? — заіскрилися очі Степанка.

— На золотій,— мрійно посміхнулася Марія.

— Розкажи мені, мамо, про золоту галеру. З-за кущів вибіг Османчик.

— Я теж хочу! Теж хочу! — почав стрибати довкруж Степанка.— Я теж люблю казки. Розказуй, швидше.

Марія задумалась. Казки вона розповідала дітям не раз, бо ж знала їх безліч. Бабуся Оришка, материна мати, розказувала їх кожного вечора по дві-три. Сестрички, а їх у неї було шестеро, слухали досхочу, а вона, Марійка, від першої до останньої та ще й запитувала: "А чи не могли б ви, бабусю, розповісти ще одну?" А коли бабуся навідріз відмовлялася,

Марійка просила: "Завтра розкажете, бабусю, не дві, а чотири. Так же?" Бабуся обіцяла — і наступного дня таки дарувала дітям аж чотири казки. Рідко коли вони повторювалися. Лише початок завжди був один і той же: "В якімсь-неякімсь царстві, в тридесятім державстві, де не було ні царя, ні пана, а господарювали самі селяни, трапилася така пригода". Дідусь було аж сплюне спересердя: "І де ти таке почула, що є царство без панів і царів? Та відколи світ стоїть і бог на небі порядкує, були царі, були й пани". А вона гляне на нього скоса, промовить: "Так баба моя казала, а вона знала більше, ніж ти. У Варшаві з паном була, до Кракова їздила. Книжки бачила. Людей усяких зустрічала — і німців, і французів, і аглійців. Хтось їй і розказував таке,— і знову продовжує розповідати.— Отож, дітки, слухайте..."

І слово за словом, наче вода в джерельці, дзюркотіла та й дзюркотіла її спокійна, розмірена, трохи піднесена мова. Незвичайні герої, дивовижні пригоди — чого тільки не було в тих казках. Та завжди в них правда брала верх над кривдою, добро над злом, вірність над зрадою. Марія і зараз пам'ятає їх усі і розповідає. Та ще й сама складає, бо ж Степанко й Османчик теж, як і вона колись, ненаситні. Послухають одну, другу, третю, а відходити не хочуть. "Ще, мамо",— це Степанко, або ж: "Ще одненьку, нене",— це Османчик — раз у раз просять. І вона вигадує та й вигадує, мов мереживо плете. Одну пригоду зв’язує з іншою, зводить і розводить героїв, веде їх крізь хащі людської злоби. На них чигають зрада й підступ, лукавство й підлість, а вони прошкують до правди й добра, долаючи все і всіх.

О р-К а п і — Перекоп.

А з а б и — вид регулярного піхотного війська в Туреччині, що використовувалося для охорони приморських фортець і для ведення боїв на морі.

— Мамо, ми чекаємо,— нагадує про себе невпокійливий Степанко.

Згадки зникають, і Марія поринає у світ чарівної вигадки, яка заспокоює душу, розвіює тугу, знімає біль. Вона починає казку так, як баба Оришка, а потім переходить до вигадки:

— І мама з сином довго-довго стояли на березі моря. Воно пінилося, хмурилося, розгойдувалося. Знімалися вали, котилися до берега, люто кидалися до нього. Припадали до хвиль чайки, квилили, кигикали. А вітер дужчав, завивав голосніше й голосніше, лютував, мов скажений звір. І ось з'явилася галера. Вона летіла, мов чайка. Вітер розірвав хмаровиння, блиснуло сонце — і галера засяяла золотом. На ній було триста веслярів-невільників і тисяча воїнів-азабів . Та коли галера наблизилась до берега, море завирувало, заклекотіло. Знялася величезна хвиля — і з неї виринуло триста козаків. У кожного золота шабля при боці, золота шапка на голові, золотий спис у руці. "Рятуйте нас, братці!" — закричали невільники-веслярі. І блиснули довжелезні списи — і триста азабів повисли на них. Кинули козаки їх через себе і підхопили на списи ще триста ворогів — і метнули й цих у воду. А решта азабів упали на коліна, почали проситися. І пощадили їх козаки, і наказали розкувати невільників-веслярів і відпустити на берег, а самим азабам повертатися назад і ніколи не появлятися в цих краях. І зійшли звільнені на берег, і побачили хлопчик свого батька, а мати — чоловіка, заплакали й кинулися до нього. А в нього руки й ноги в крові, чоло в шрамах, а груди й спина в рубцях від таволги п. Цілують вони його, голублять, а він ледве на ногах стоїть, хитається то в один бік, то в другий — такий виснажений. І кигикнула сива чайка над ним, і торкнулася крилом його плеча — і зажили його рани, і зникла з очей утома, і вигукнув він радісно: "Любі мої! Земле моя рідна! Україно безталанна! Я знову з вами!"

11 Таволга — рослина, зі стебла якої робили канчуки.

— І довго жили вони разом?

— Довго, сину! До самої смерті.

— Наш татко теж припливе на золотій галері?

— Так, синку.

— І ми повернемося до нашого Києва?

— Повернемося, повернемося, синку.

— А я залишуся сам? — затуманюються слізьми карі ґудзики очей Османчика.

— Ну чого ж сам,— гладить його кучеряву голівку Марія,— а мама, а тато?

— Нене Меджіне зла, а тато не любить мене,— морщиться дзьобатий носик Османчика.— І Урхан не любить. Один Степанко мене любить та ще ти, нене, а більше ніхто.

— Ми не покинем тебе,— цілує Османчика Степанко.— Правда, мамо?

— Правда, синку, правда. Ви ж друзі.

— Авжеж, нене, друзі. Щирі друзі,— сонячно зблиснули оченята Османчика.— Степанко вірний друг. Коли гадюка тихцем підповзла до мене ззаду й хотіла вкусити, він не злякався, не втік, а вхопив каменюку і розбив їй голову!

Та гадюка... Марія так злякалася тоді, що впустила на землю глек з щербетом . Посудина розлетілася на друзки, напій бризнув Меджіне межи очі. Господиня заверещала, вхопила патинок і почала гатити ним Марію по обличчю. Кров хлинула в неї з носа, залила обличчя, одяг. Та Марія не помітила крові, вона бачила тільки їх, дітей, не відчувала болю,

бо його затлумив страх за Степанка й Османчика. Вирвавшись із рук Меджіне. Марія кинулася до купи каміння, де діти натрапили на змію, аби пересвідчитись, що вона мертва й не загрожує більше нікому,— і побачила довжелезного чорного вужа з сріблистим черевом, що непорушно лежав, повернувшись до нори розкремсаною головою.

— Він хотів мене вкусити,— трусився Османчик, ховаючись за Степанка.

— Не бійсь,— заспокоїв його Степанко.— Коли ми вдвох, нам ніщо не страшне.

— А звісно,— підтримала сина Марія.— Недарма кажуть: в лиху годину узнаєш вірну людину.

— Степанко двічі мене рятував,— нагадав Османчик.— І тоді, коли я тонув.

Тоді вона, Марія, теж перелякалася на смерть. Коли побачила дітей, не кинулась до них утішати, а вхопилася за серце й безсило опустилась на землю. Вони були такінемічні, що ледве трималися на нотах, вірніше, на ногах ще тримався Степанко, а Османчик висів у нього на плечах.

— Що з вами? отямившись, пролепетала вона.

— Ми топилися,— вичавив ледь чутні слова посинілими губами син.

— Я топився, а Степанко рятував.— У Османчика зуб не попадав на зуб.

Вони доповзли до неї й упали їй на коліна.

— До моря без мене ні ногою! — простогнала Марія тоді й заридала над ними, мов над покійниками.

— Я ніколи не забуду цього,— обірвав плин її згадок Османчик,— ми друзі навіки.

— Звісно, навіки,— підтримала його Марія.— Пам'ятай: яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш.

Скільки сліз через них пролито, скільки радощів з ними пережито. Вони ж... мов ті швайки, хвилини не посидять на місці... їх так тяжко уму-розуму вчити. А довкруж стільки кривди, стільки зла. Тут, у цьому зміїному кублі, нині людина людині вовк... А в кого серце вовче, той їсть кого хоче... Боже, боже, дай сили здолати цю юдоль , перебороти всі труднощі й вивести дітей на вірну дорогу...

*

Щербет— східний прохолодний фруктовий напій.

Юдоль — злигодні, турботи, смуток і т. ін.

2

Та звістка з Лисянки вразила Данила в саме серце. Він аж захитався, аж затіпався, аж скрикнув від болю:

— Боже мій, навіщо ж ти так тяжко караєш мене! Навіщо ти забрав їх обох разом?

Коли Данило сказав Марії, що в темниці пана Чер-мінського помер батько від розриву серця, а, почувши про це, того дня пішла на той світ і мати, Марія заголосила на всю хату:

— Боже праведний! Покарай бузувіра так, як він того заслужив, укороти йому віку, проклятому, пошли його в пекло без суду праведного!

— Старі люди кажуть: на бога надійся, а свій розум май,— сказав тоді Данило й почав збиратися в дорогу.

— Я нікуди тебе одного не пущу,— рішуче мовила Марія.— Якщо йти, то йти разом. Поклонимось могилі, поминки справимо, а там... видно буде...

— А що видно? — впився в її обличчя темно-карими очима Данило.— З Лисянки нічого не видно. Треба на Січ іти, братчикам про все розповісти.

— Побачимо,— стояла на своєму Марія, сподіваючись, що Данило не піде на Січ, бо ж не відважиться кидати свою Марусинку, яка чекає дитину.

І через день вони рушили до Лисянки — на свою голову, на своє лихо, на своє безталання...

Данило народився в Лисянці, Марія — в Києві. Вони б і не знали одне одного, коли б знову ж таки не той Чер-мінський. Проїжджав він якось разом із економом мимо двору Корнія Тягнирядна, побачив, як його десятилітній син лагодить постоли, покликав господаря.

— Посилай сина до Києва, хай вчиться шевству! — наказав.

Корній почухався, хотів щось сказати, та пан не став його слухати, а економ тицьнув Корнієві під самий ніс кулаком:

— Дивись, щоб нагадувати не довелося. Завтра хай пуцьвірінок до Києва збирається.

І вдосвіта Корній одвіз сина до Києва, здав на руки знайомому шевцеві. Шість років ходив хлопець в учнях, опановував шевське ремесло й слугував господареві, а коли одержав визволок, два роки працював у знаних шевців Острога, Луцька та Львова. Чоботи навчився шити так, що ними любувалися всі, хто їх бачив, а майстром так і не став: не зумів зібрати грошей на учту майстрів, бо ж після сплати чиншу панові ледь-ледь лишалася якась дещиця на прожиток.

Повернувся Данило до Києва, прийняв його підмайстром колишній господар Петро Шевчук, плату непогану поклав, а пан дізнався про неї, збільшив чинш — і хоч працював Данило, як віл, та розжитися не міг. Приглянулася йому гарна дівчина — спокійна, лагідна, зговірлива. Познайомилися вони, а там і покохалися. Марія була одиначкою в батьків, молодшою на два роки за Данила. Батькам також сподобався роботящий хлопець, та побоювалися вони, що за ним і Марія втратить волю, стане панською.

— Як не пустите за Данила, в Дніпро кинуся,— сказала тоді дочка матері, і після того ніхто не перечив їй. Незабаром Данило й Марія побралися.

Жили дружно. Тесть був непоганим кравцем, теща допомагала йому й вела домашнє господарство, а Марія стала Даниловою помічницею. Від рання допізна працювали всі — і мали що їсти й пити, в що одягнутися й чим протопити піч. Завели навіть конячину, щоб їздити по товар до чинбарів. Вчасно сплачували міські побори й чинш пану.

Та коли він довідався, що його хлоп на злидні не скаржиться, знову збільшив чинш, цього разу вдвічі. І Данило не витерпів.

— Ні! Годі! — сказав.— Вони вже забули про Наливайка. Згадають, та пізно буде! — і пішов на Січ.

Марія просила, умовляла, але Данило був непохитний:

— Якщо, Марусинко, ми будемо й далі мовчати, через кілька років від України й згадки не залишиться, а ми й справді бидлом станемо.

Того 1605 року Данило стрів на дорозі кілька селян-уті-качів, змовився з ними й завернув до Лисянки. Чермінсько-го піймати не вдалося, він вислизнув через димар і дременув до Корсуня. Данило з друзями завернув туди. Чермінський поскаржився чигиринському та корсунському старості Яну Даниловичу, і той віддав наказ схопити селян-утікачів. Та корсунці заявили, що вони їх не видадуть. Коли ж староста вирішив удатися до сили, повстали. Польські власті направили до Корсуня комісарів, але повстанці не пустили їх у місто.

Однак карателям удалось-таки зламати повстанців, і Данило з багатьма корсунцями, що оголосили себе козаками, помандрував на Січ.

Та не пощастило йому й на Січі. 1608 року запоріжці пішли в Крим, хитрістю взяли Перекоп, зруйнували й спалили його, захопили чималу здобич. Але Данила було тяжко поранено в ногу — і він мусив повернутися додому. Рана в дорозі загноїлася, але, слава богу, все скінчилося гаразд. Та тільки видужав Данило, як та звістка про батька та матір...

Вони рушили з Марією в дорогу рано-вранці. Розбійників їм було не страшно, а от при згадці про зустріч із шляхетським роз'їздом, а ще більше ординцями — ставало моторошно.

Не тремти так, Маріє,— заспокоював Данило молоду дружину.— Може, якось проскочимо. Ти ж казала: бог милостивий.

— Може, й проскочимо,— горнулася вона до чоловікового плеча й ніяк не могла угамувати страх.

А перед самою Лисянкою у вибалку їх перестріли ординці. Вони вискочили вдесятьох з-за невеличкого переліска, що тулився до дороги.

Данило встиг зняти люшню, Марія сповзала під віз — бо що можна було вдіяти проти десятка ворогів? Наблизитись до воза Данило довго не дозволяв їм, а от з арканом справитись не зміг. Від першого ухилився, другого, відбив люшнею, а третій... Данило й незчувся, як зчавив він шию, як зірвав з воза, як поволочив по землі. Отямився зв'язаним. Лежав поперек сідла перед ширрколицим, скуластим людоловом з маленькими косува-тими очима й приплюснутим носом.

— Якші козак, — усміхнувся людолов. — Якші ясир. Данило спробував вивільнити руку, та нею годі було й поворухнути. Почав роззиратися. На сусідньому коні, теж поперек крупа, лежала Марія. Теж зв'язана, теж із кляпом у роті, теж заніміла. А далі — коні, коні, коні. На багатьох, майже на всіх — бранці, обплутані, як і вони з Марією, арканами з голови до ніг. А скільки плелося за кіньми!.. Жоден із ординців не повертався без ясиру... Вели по двоє-троє, а то й більше полонених.

Два тижні добиралися до Кафи. Тиждень відпочивали. Бранцям дозволили помитися, чоловікам звеліли поголитися, жінкам причесатися. Дали вдосталь їжі. А тоді... ринок. Данило знову побачив Марію в гурті жінок.

— Маріє! — гукнув він.— Не опускай голови! Не падай духом! Визволю!

А потім... З нього силоміць зірвали одяг... Наказали підстрибувати, присідати, тупцювати на місці, бігти... Тоді почали обмацувати м'язи, зазирати в очі, до рота. Здається, так само оглядали й жінок... Коли їх, найдужчих і наймолодших чоловіків, з'єднавши одним довжелезним ланцюгом, виводили з ринку, він востаннє побачив Марію. Вона рвонулася до нього, закричала:

— Даниле, рідний! Куди тебе?

— На галери, Маріє! — тільки і встиг він крикнути дружині...

* Учта — урочистий обід.

Чинш — натуральний або грошовий податок, який платили селяни феодалам.

їх привели на пристань, загнали на каторгу , прикували до весел — по п'ять чоловік до кожного. Лава, на якій вони сидять,— це місце і для роботи, і для харчування, і для сну. Це місце й для смерті... Так, так... для смерті. Вже першого тижня один із них — гарний чорнявий парубок із Поділля, імені якого вони й не встигли взнати, заквилив:

— Братці, не можу я веслувати... Сили не стало... Палить мене всього.

Наглядач з таволгою кинувся до них.

— Що сталося? — закричав.

— Людина захворіла. Звільни від ланцюгів, дай полежати день-другий,— сказав Данилів сусід. Та у відповідь засвистіла таволга, розпанахала сорочку тому, хто посмів заступитися, а потім упала й на плечі хворого. Він поник головою на весло, скоцюрбився, а таволга шматувала й шматувала його сорочку й тіло. Спочатку сорочка потемніла, тоді почервоніла, а за мить змішалася з кривавим місивом.

— Душогуб ти! — не витерпів Данило й закричав на всю каторгу: — Ану перестань знущатися, бо...

Наглядач перестав гамселити хворого і почав катувати його, Данила. На другий день хлопця-подолянина, холодного й бездиханного, звільнили від ланцюгів і викинули за борт, а його, Данила, позбавили їжі на два дні.

А ще... Аж страх згадувати... Прокидаються вони одного разу вдосвіта (галера саме в якійсь гавані стояла), протирають очі, бачать: середній весляр на передній лаві якось так боком лежить, голова звісилася, язик висунувся. Торкнув його сусід рукою, а він уже й захолов. Придивилися: в нього ланцюг круг шиї обвився. Не стерпів бідак, сам собі укоротив віку...

Де-то Марія? Що з нею? Жива? Здорова? В якому краю гибіє? Хто над нею збиткується? Боже праведний... Дев'ять років... Навіщо ти так життя побудував, що всюди всякої гидоти повно-повнісінько? Знущається над чесним людом, ненаситне черево набиває, кров'ю захлинається, а ти дивишся та мовчиш. Де ж та правда на світі? Коли ж ти покараєш їх, нечестивців усіх?

— Агей! — Данило аж сіпнувся: це наглядач помітив, що в нього розслабились м'язи, й огрів таволгою по голих плечах.

"Будь ти проклятий, недолюдку. Хай тебе сира земля не прийме, викине із свого лона, якщо люди й заріють твоє смердюче тіло".

Скриплять весла в кочетах, тупотять на палубі азаби, щось викрикуючи, гасають, мов навіжені, наглядачі...

— Агей! — і знову таволга кров'янить сорочку чергової жертви.

"Вітре-вітровію! Подужчай, розгуляйся так, щоб море поглинуло і галеру, і нас усіх. Хай хоч таким чином настане край нашому лиху, нашим мукам. Боже! Та... що ж це я?.. Душогуб, чи що? Гріх який... Сам на себе смерть накликаю... Прости, господи... Не осуди, не подивуй... Змучився я... Сил нема більше терпіти... Боже, виручи, врятуй... Пошли... братів-козаків... Ти ж всесильний, всемогутній".

Скриплять весла в кочетах, крають та й крають морську просторінь, женуть кляту каторгу вперед і вперед... Куди? Чого? Хіба вони знають? їм наказано веслувати...

Десь, напевне, буяє війна... Бо ж учора, коли галера стояла в Стамбульській гавані, на неї котили та й котили бочки із зіллям , тягли та й тягли гармати... Чи не проти козаків збираються воювати поганці? Чи не везуть галери смерть братам, матерям, батькам? Боже, якщо ти є на небі, якщо ти й справді всемогутній, зроби так, щоб ні одна каторга не доплила туди, куди їй призначено. Зніми бурю, розмети каторги по всьому морю, розшматуй їх на друзки...

А ми ж... А всі оці сто двадцять п'ять невільників, що вибиваються із сил, веслуючи день і ніч... Вони ж люди... Живі люди... У них же діти, дружини, батьки... Кожен із них хоче жити, хоче повернутися додому, хоче побачити рідних... Чому йому, Данилові, приходить таке в голову? Чому бажає він смерті своїм спільникам по нещастю? Боже милий, прости. Дай сили пережити, підкажи, як визволитися...

Вони вже пробували. Змовилися й перестали було веслувати. А що вийшло? Кожному десятому відрубали голову. А на решту навели гармати й почали лічити до п'яти... Нічого було робити — знову взялися за весла...

Скриплять весла в кочетах. Ген там, біля самого капітанського містка, попадали на коліна азаби, б'ють поклон за поклоном. Що вони просять в аллаха? Чому так сатаніють наглядачі? Чуєш, боже? Чому? Чому одвернувся од нас, бідних, нещасних, знедолених? Невже ти оглух? Чи, може, й ти став магометанином?

— Агей! — і знову таволга впивається в чиєсь тіло.

"Щоб ти до ранку не дожив, виродку! Щоб тебе перша куля не минула, як тільки козаки нападуть на каторгу..."

Азаби ніяк не вгамовуються. Що вони побачили? Невже наші в морі? Невже наближаються козацькі чайки?

Заходить сонце. Скісне проміння крізь отвір перед капітанським містком проривається під палубу, падає на долівку, на їхні роз'ятрені ланцюгами ноги.

Азаби високо знімають руки до неба, раз у раз б'ють поклони... Перестали бігати наглядачі, застигли на місці, пильнують за палубою.

Сутінки виповзають з-під лав, темрява залягає в кутках...

Але чому ніхто не світить ліхтарів? Невже таки козаки? Невже брати близько? Осінь же, глибока осінь...

Козаки, як тільки помічають у морі турецькі кораблі, складають щогли і намагаються розташуватися так, щоб сонце було в них за спиною. За годину до заходу сонця вони наближаються до галери і зупиняються за милю від неї. Опівночі козацькі чайки оточують галеру...

Так довго чекати... Де та північ... Та дарма! Це ж не дев'ять років! Не вік!

Надворі вже стемніло. Козаки, напевне, готуються. Вони перевіряють фальконети , рушниці, пістолі...

* Каторга — галера (середній парусно-гребний корабель).

Зілля — порох.

Чайка — запорізький човен.

Фальконети — старовинні дрібнокаліберні гармати.

А час тягнеться повільно, так повільно... Знову ожили наглядачі, перестали молитися азаби. А їм, веслярам-невільникам, наказують налягати на весла сильніше, веслувати швидше.

Надворі тихо, спокійно... Плескають весла, погойдується галера.

— Агей! — знову наглядач шматує таволгою чиїсь плечі.

Де ж та північ? Коли вона настане? А плечі болять, а руки ниють, а ноги судомить. І все тіло важке, мов налите свинцем. І голова гуде, мов дуплянка під час роїння.

Надворі темно, хоч в око стрель. На палубі — ні вогника, ні гомону, ні руху. Завмерли азаби, принишкли всі. Чекають.

А час розлігся на воловій паровиці — та й повзе, повзе, повзе...

Де ж та північ? Коли вона буде? Чому так баряться козаки? Невже вони не знають, що їх чекають не дочекаються на кожній каторзі сотні веслярів?

Нарешті! Десь збоку загриміло, загуло, заклекотіло! І на галері затріскотіли мушкети, загаласували азаби, заклякли на місці наглядачі. На палубі озвалися гармати.

Слава тобі, боже! Таки настав жаданий час! Бийте ж, братці, цих клятих бусурманів, кришіть ядрами ненависні каторги, ідіть швидше на абордаж!

Не вмовкають мушкети. Гримлять фальконети. Ось ядро влучило в капітанський місток. Затріщали двері, жух-нули вусібіч дошки й тріски. Хтось дико заверещав, хтось важко завив.

Гримить, стогне, вирує море... А на спини веслярів сиплються та й сиплються удари таволги. І вони веслують. Галера то розвертається, то крутиться на місці, то кидається, мов поранений звір, уперед.

Нараз море осяває яскраво-сліпучий спалах зліва. Це горить сусідня галера! Лемент на палубі посилюється, наростає, дичавіє.

А мушкети гримлять, а фальконети ахкають, а гармати на палубі гавкають та й гавкають.

Де ж козаки? Чому не чути їхнього громохкого вигуку: "Слава!"?

Сильний вибух лунає праворуч, потім ліворуч...

Коли ж дійде черга до їхньої каторги? Коли полетять за борт азаби, опиняться на щоглах наглядачі, а вони, веслярі, розігнуть свої спини й підіймуться на палубу?

Та що це? Чому затихає стрілянина? Чому глухне гамір на палубі? Боже! Що це? Невже козаків було так мало, що не зуміли захопити або знищити всі галери? Невже кільком каторгам вдалося цього разу вислизнути й уціліти?

Постріли даленіють, згасають.

І знову чути, як скриплять весла в кочетах, як завивають, молячись, азаби на палубі.

Боже мій, боже... Який же ти несправедливий, який жорстокий... Никне голова, падає на груди...

— Агей! — опікає плечі проклята таволга.

3

Ібрагім радів. Ще б пак! Коли добрий бариш пливе в руки, чому ж не радіти? Тільки віслюк не потиратиме руки, бо ж не має їх. Навіть несусвітній дурень і той не залишиться спокійним. Знав, що очаківський бейлербей , одержавши фірман султана, місця не знаходить. Він не лише дав наказ своїм санджак-беям готуватися до походу, а й сам сушить голову над тим, як би найкраще виконати завдання, бо ж молодий султан Осман Другий забарності й нерозторопності не любить.

Звістку про похід Ібрагім почув від друга дитинства Мустафи, а той від самого великого візира Аліпаші.

І ось три галери і шість сандалів везуть до Очакова стріли, луки, шаблі, щити, списи, лати, рушниці, пістолі, порох, ядра, кулі. Звісно, в Очакові є свої джебеджі , вони вже почали готувати зброю, але чи вистачить її? У Стамбулі ж — цілий корпус джебеджі, майже шість тисяч чоловік. А з джебеджібашею Ібрагім нерозлийвода. Доправити зброю до Очакова могли й султанські галери, але ж...

Ні, кажи не кажи, а мати друзів таки непогано. Якщо треба — то й допоможуть і виручать. Звісно, коли не помажеш — не поїдеш. Хто ж сьогодні розв'язує будь-яку, бодай і найдрібнішу справу без бакшиша? Потратиш якийсь там десяток, ну хай два-три, найбільше п'ять десятків алтунів , а маєш сотні... Та де там сотні! Тисячі!

Не зустрілися б ті кляті буткали . Вони не бояться нікого й нічого. Десяток тих розбишак нападає на сотню яничар, сипахів чи азабів. Аллах завжди був милостивим до нього, Ібрагіма. Невже він кине свого правовірного слугу тоді, коли йому можна так добре поживитися? Ні, ні! Ібрагім опускається на коліна, складає побожно руки, шепоче:

*

Абордаж — зближення з ворожим кораблем і зчеплення з ним для рукопашного бою.

Бейлербей — правитель ейялета — адміністративної одиниці в Туреччині.

Фірман указ.

Санджак-бей — начальник санджака адміністративної одиниці в Туреччині.

Сандал — великий турецький човен.

Джебеджі — зброярі.

Джебеджібаша начальник корпусу зброярів.

Бакшиш — дарунок, хабар.

А л т у н — золота турецька монета.

Буткали, або путкали — турецька назва козаків.

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден ресуль Ілля... Помолившись, заспокоюється. Аллах милостивий... Та й пізня ж осінь... У морі сильні вітри, і буткали на своїх утлих чайках бояться виходити в море. Вони нишпорять всюди пізньою весною, влітку... А нині... Хіба що якісь відчайдухи... Та на них є гармати. Чотири десятки... Серед них половина бал-емези , що стріляють такими ядрами, які розносять козацьку чайку на тріски.

Піниться за кормою вода, мірно злітають і падають весла. В'ються над галерами сріблокрилі чайки, кигичуть, плачуть. Чого б то? Невже на нього чигає якесь лихо?

Ібрагім пильно оглядає доокілля. Та ніде нічого не видно. Лише білі баранці на хвилях поблискують довкруж. Але чому це стурбувалися азаби? Що вони помітили біля західних берегів? Що їм привиділось? Чому падають ниць і моляться, моляться, моляться? Чому мовчить їхній ага? Та ось він підходить до Ібрагіма, низько схиляє голову:

— Найясніший ефенді. В морі... буткали,— і знову побожно складає руки, і знову шепоче молитву. Опускається на коліна й Ібрагім...

А море спокійне. Не віриться, що це осінь. Почервоніли баранці, зарожевіли крила чайок, кривавo палахкотить небокрай...

Хтось м'яко кладе на плече Ібрагімові руку, щось невиразно шепоче. Він різко обертається* — перед ним стоїть схилений служник, тримаючи на срібній таці духмяну ба-стирму 32 й глек з кумисом.

— Найясніший ефенді...

— Геть! — сердиться Ібрагім.— Геть, паршива собако! Слуга безшумно зникає, а він знову шепоче та й шепоче:

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден...

Море темніє, ледь-ледь видніються, поблискуючи, баранці, зникають втомлені чайки... Темрява огортає все поспіль...

Ібрагім підходить до аги, вичавлює з себе:

— Накажіть гребти швидше! Якомога швидше!

— Гаразд, ефенді.

Галера Ібрагіма рветься вперед, аж підстрибує на хвилях. Решта кораблів теж прискорюють ходу. Та Ібрагіму здається, що швидкість надто повільна, що галери повзуть, і він знову просить агу:

— Накажіть веслувати ще швидше.

— Слухаюсь, ефенді.

Темінь оповиває все навкруги. Похмурими тінями повзуть по морю галери й сандали. Тихо хлюпочуть весла. Наближається північ. Невже вони не втечуть? Невже ті розпрокляті буткали наздоженуть? "О всемогутній аллах! Чому ти вчасно не зупиняєш людину? Чому ти не нагадуєш їй на кожному кроці: "Жадібність ніколи до добра не доводить?" Плив би оце спокійно до Єгипту... а то... Захотілося доброго бакшиша... Позаздрився... Ібрагіме, Ібрагіме, коли ж ти наситишся, коли скажеш сам собі: "Годі!"

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден...

І враз тисячі мушкетів озиваються з жаскої темряви. І враз сотні фальконетів бухкають з усіх боків.

"О всемогутній аллах! Рятуй душі вірних твоїх синів. Зроби так, щоб загинули всі до одного кяфіри. Даруй перемогу правовірним".

Галера, що йде зліва, спалахує, мов свічка. За нею загоряється й галера праворуч. За хвилю страшенний вибух стрясає все довкруж — то ліва галера злітає в повітря. Важка тепла хвиля кидає на долівку всіх і на Ібрагімовій галері. Він сам ледве втримується на ногах, ухопившись за щоглу. Та ледве встигає вода поглинути рештки сусіднього судна, як новий вибух лунає праворуч.

"О всемогутній аллах! За що ж ти караєш так своїх синів? Чому одвертаєшся од них? Невже так розгнівався за його, Ібрагімову, жадібність? Чи за необережність? Мабуть,

32 Бастирма — бараняче або яловиче м'ясо, в'ялене на сонці і особливим способом приготовлене.

Немає бога, окрім аллаха, і Мухаммед його пророк...

Б а л-е м е з — далекобійна гармата, що стріляла ядрами вагою до 50 кг.

таки не треба було брати порох — хай би джебеджібаша сам доправляв його до Очакова".

— Ля ілляги іль алла...

За мить підхоплюється на ноги:

— Мій добрий ага... Ті кляті кяфіри зовсім перестали веслувати. Невже заснули наглядачі? Накажіть кяфірам веслувати з усіх сил.

Зрештою галера вириває́ться з палаючого пекла, обминає судна, на яких галасують, добиваючи охорону, буткали. Ще трохи, ще трохи...

"Всемогутній аллах! Засліпи очі клятим кяфірам. Допоможи відірватися від решти кораблів, зникнути в теміні..."

Галера аж підстрибує на хвилях, аж стогне. Постріли віддаляються, тихнуть.

"Слава тобі, всемогутній аллах!"

Ібрагім падає на коліна й молиться, молиться, не підводячись до самого ранку...

4

Степанко й Османчик помітили галеру здалеку. Спочатку вона була далеким чорним птахом, потім зубастою чорною акулою, що пливла поверх хвиль, а тоді вже невеличким сандалом, а там уже й справжньою чорною галерою. Вони поспішили до моря, зупинились біля самої води. Галера наближалася, росла. І враз сонце, прорвавши дрібне хмаровиння, кинуло жмут проміння на її ніс. І галера спалахнула, сяйнула сліпучим блиском.

— Золота галера! — нестямно скрикнув Степанко й кинувся берегом до пристані. Османчик розгублено оглянувся на будинок, жалібно зітхнув: "Йене Міріам, де ти?" — й теж помчав до пристані. Вони летіли, мов у сні, перестрибуючи через усі перешкоди, розмахуючи руками, мов крилами, галасуючи, мов знавіснілі. Від них тікали собаки, кидалися вусібіч кури, розбігалися овечки. Коли хлопчики доскочили до пристані, з галери перекинутим містком сходив на берег товстий кремезний чоловік, закутаний у теплий яскравий халат.

— Ата! — пізнав батька Османчик, кинувся до нього. Ібрагім простягнув синові руку для поцілунку, та хлопчик, впившись у нього очима, не помітив батькового жесту.

— Ата! — шепотів він. — Ти приїхав? Назавжди приїхав?

Ібрагім дістав кілька акче , тицьнув сину:

— Бери, Османе. Це гостинець.

Хлопчик розчаровано глянув на монети, простягнув руки до батька.

— На руки? — здивувався Ібрагім.— Ти ж дорослий, Османе...

Степанко плівся позаду купця й Османчика похнюпившись. Він так біг... А галера... хоч і золота, але ж не та зовсім... Ні козаків-витязів на ній, ні татка... Османчик щасливий... Йому кругом щастить. Він дома і вільний, і татка дочекався...

Османчик поспішав за татком підбіжки, час від часу рівнявся з ним, зазирав знизу на його повне лискуче обличчя, ніздрюватий м'ясистий ніс, товсті масні губи, широкі волохаті брови — і щебетав, забувши і про холодну зустріч, і про гостинця, і про те, що батько не захотів узяти на руки. Розповідав, як вони з матір'ю чекали його, татка, як виглядали із Степанком золоту галеру, як той дивовижний корабель снився йому, Османчику, майже кожної ночі.

— Степанко — кяфір,— кинув невдоволено батько.

— Він добрий! — гаряче вигукнув Османчик.— Дуже добрий. Справжній друг. І мама в нього дуже добра.

— Кяфіри не можуть бути добрими,— відрізав батько. Османчик невдоволено глипнув на нього, але змовчав —

нене Міріам завжди вчить: старшим не можна перечити. І Османчик теж не буде перечити, хоч татко й говорить зовсім не те, що треба... Нене Міріам казала: буває, й дорослі помиляються... Очевидно, помиляється і його татко...

І Османчик знову продовжував щебетати. Та коли помітив, що татко не слухає, а його насуплене невдоволене обличчя хмуриться дедалі більше й більше, замовк. Заходя-чи в кімнату мами Меджіне, тато щільно причинив двері перед самим носом Османчика, і хлопчик мало не заплакав.

Повернувшись на подвір'я, він присів на лаву поряд із Степанком. Вони довго сиділи мовчки, а коли з нахмареного неба посипались дрібні сніжинки, побігли до мами Міріам.

Надвечір ще більше похолодало, а наступного дня, коли Степанко й Османчик прибігли до моря, воно скільки сягало око було покрите льодом. Хлопці почали кидати грудки, та нічого було й думати, щоб розбити лід. Грудки підскакували й котились далі й далі. Трохи оддалік хтось навіть ходив по кризі.

А галера? — згадали хлопці про свою мрію. Добігши до пристані, вони знову побачили її. Ніс і корма, як і вчора, блищали проти сонця, яке тьмяно пробивалося крізь сизожовтуватий серпанок, що повис над морем. А навкруги галери білів лід.

— Замерзла. Навіть весла примерзли...

Хлопці довго стояли на березі й дивилися на нерухомий корабель, на людей, що снували на палубі.

— Глянь, твій татко,— обізвався зрештою Степанко.

— Еге ж,— помітив батька й Османчик.— На галеру прямує. А мені й не сказав,— зітхнув він невдоволено.— Я теж пішов би туди, подивився б, що там всередині...

Батько піднявся на палубу, почав розмахувати руками. Заметушилась обслуга. Залунали вигуки. Хлопці не відривали очей від галери. Нарешті на палубі появилися ще якісь люди. Витягнувшись вервечкою, вони стали сходити з палуби. Хлопці підбігли ближче.

— Це веслярі,— зорієнтувався Османчик.

Попереду йшов високий чорнявий чоловік. За ним другий, третій, четвертий... Всі в лахмітті, босі, брудні. Глухо брязкотять ланцюги. І на руках, і на ногах... Всі скovані разом...

— Агей! — кричить невеличкий клишоногий чоловічок, помахуючи над головою гарапником.

А ланцюги — дзень-дзінь, дзень-дзінь, дзень-дзінь...

"Може, й татко тут?" — придивляється до веслярів Степанко. Та очі раз у раз повертаються до першого. Високий, кароокий, довгообразий. Такий, як розповідала мама... Тільки дуже худий, дуже змарнілий, дуже виснажений... Хіба він?

Степанко підходить ближче...

— Геть! — кричить наглядач, замахується на хлопців гарапником.

Веслярів ведуть вуличкою вгору. Звертають ліворуч, потім знову прямують угору. Ще раз звертають ліворуч.

Куди ж це? Ось уже й Османчиків двір. Мимо... Куди ж? Брама до сусіднього двору відчинена. Передній наглядач показує невільникам рукою — сюди, мов.

— Агей! — викрикує він, помахуючи гарапником.

* А к ч е — турецька срібна монета.

Похнюпившись, веслярі мовчки заходять до двору. Степанко й Османчик, зупинившись віддаля, зазирають крізь браму до двору. Двері довжелезного хліва відчинені.

— Агей! — вигукує наглядач, показуючи гарапником на хлів.

Один за одним бредуть та й бредуть невільники. Брязкотять ланцюги. Босі ноги шльопають по холодному снігу, що вночі покрив землю. Передній весляр оглянувся. Засмучені очі блиснули й згасли.

— Агей! — заверещав наглядач, кинувся до нього. Весляр підняв руку, важке кільце від ланцюга блиснуло в його почорнілих пальцях. Наглядач злякано сахнувся, відскочив.

— У-у-у! — завив, шаленіючи.

— Бачив? — штовхнув Степанко Османчика. — То козак. Справжнісінький козак. Він і в кайданах не боїться наглядача. Мій татко теж такий.

Передній весляр ще раз глянув на оповите тьмяною поволокою небо, на море, яке за широченною смугою льоду темною синявою заворожувало зір, і, ввібравши голову в плечі, пірнув у темряву хліва. За ним посунули інші невільники.

Рано-вранці наступного дня хлопці були біля дірки в огорожі, крізь яку виднілося сусіднє подвір'я, довгий хлів з високими кам'яними стінами. Біля дверей сидів наглядач.

— Бач, як кіт, на сонечку дрімає,— прошепотів Степанко.— Луснути б його каменем по голові, вхопити ключі, відімкнути хлів і — "Братці-невільники, скидайте ланцюги! Тікайте!"

— Скажеш таке,— хмуриться Османчик.— Хіба крізь дірку вцілиш? Та й сили — і в тебе, і в мене — як кіт наплакав. Почухається та й усе. Коли б це шаблю дістати. Підкралися б — і по шиї його — мах! Тоді він і не писнув би!

— Придумав,— махнув рукою Степанко.— І ти, і я шаблі і в руках втримати не зможемо. Вона ж важка. Пістоль краще!

— Звісно, краще, але де ж його взяти? — запитав Османчик.— У татка, мабуть, є, так він не дасть. А красти — гріх, казала нене Міріам. Хоч ніхто не бачитиме, одначе аллах дізнається.

— Наш бог теж всевидючий,— зітхнув Степанко. Увесь тиждень вони раз у раз, лишившись на подвір'ї

самі, бігали до дірки. Погода покращала — потепліло, сніг розтав. Настали сонячні погожі дні. Наглядач, тулячись до стінки, від рання до вечора солодко дрімав. Іноді він засинав, і голосне хропіння долинало аж до хлопців.

— А що... як підкрастися до нього, відрізати ключі й тихцем одімкнути двері? — міркував Степанко.— А потім... причинити їх і відімкнути ланцюги?

— А як наглядач прокинеться? Що тоді? — лякався Османчик.

— Тоді... тоді... і ми опинимось у хліві,— зітхнув Степанко.

Так вони нічого й не придумали того дня. А вночі Сте-панку наснився наглядач. Він сидів біля дверей, пив з глечика невеличкими ковтками щербет, смачно облизувався, весело прицмокував язиком і знову брався за глечик. Коли щербет скінчився, наглядач засунув руку в глечик і почав вимазувати решткі пальцями. Витягнувши руку, він облизав пальці й знову засунув її до глечика. Невдовзі не лишилося й краплі щербету — і наглядач зозла пошпурив глечика в бур'ян. Уранці Степанко розповів про сон Осман-чику.

— А він і справді любить щербет. Ти ж бачив, як наглядач смакував ним позавчора? — зрадів Османчик.

— Та бачив, тому таке й наснилось. Та що з того...

— Як що? — здивувався Османчик,— Випросим у мами Міріам глечик, вона ж не поскупиться, скажемо, що хочемо почастувати дервіша, який он другий день крутиться біля нашого двору, а самі, як тільки задрімає наглядач, підповземо до нього, я поставлю глечик перед ним, а ти відв'яжеш ключі й станеш відмикати замок. Я відповзу до тину і буду стежити за ним. Як тільки він прокинеться, я свисну. Наглядач гляне в мій бік. Я гукну: "Ефенді, он я вам гостинця приніс. Пийте на здоров'ячко".

— А якщо він побачить, що ключів немає?

— Тоді, тоді,— задумався Османчик.— Я візьму з собою собаку і нацькую на нього.

— З цього теж нічого не вийде,— скрушно зауважив Степанко.— Собака гавкне, він кинеться тікати — і куди ж? Звісно, в хлів.

І як не сушили вони голови — все дарма: щось розумне придумати не могли.

5

...І знову скриплять весла в кочетах, знову хлюпоче вода за бортом, знову свистить осоружна таволга. А воля була так близько... Здається, їхня галера зуміла втекти тільки одна. Решта — або згоріли, або потрапили до козаків. І як весело тим, хто з козаками. Розкуті, помилися, поголилися. А веслують азаби, звільнені ж піднялися на палубу, дихнули повітрям, усміхнулися сонцю, заспівали про червону калину...

Данило познайомився з Марією теж під калиною. Тільки не восени, не тоді, коли вона, покрившись червоними кетягами, горить, волає, кличе до помсти, нагадуючи проли-

ту кров рідного люду, а весною, коли ніжним білим цвітом вона нагадує про далеке-далеке дитинство, про ніжні руки матері.

Марія була в білій вишитій сорочці, строкатій плахті, в зелених чобітках. Надломлені на кінцях й злегка опущені донизу, до кутиків карих очей, чорні брови різко виділялися на худенькому блідому личку з невеликим гостреньким, ледь-ледь задерикувато піднятим вузеньким носиком над міцно стиснутими рожевуватими вустами.

Вона саме садила квіти, коли він, спершись на тин, запитав її:

— Чи не скажеш, голубонько, де проживає кравець Кирило Пасинок?

Дівчина розпросталася, прикрила від сонця долонею очі,співучим голосом проказала:

— Тут, голубе. А звідкіль і чого ти прилетів до нього, коли не таємниця?

— Свиту хочу замовити, голубонько,— відповів Данило кароокій красуні, що допитливо оглядала його з ніг до голови.

— І хто ж то весною про зимовий одяг дбає? — блиснула вона разком рівних зубів.

— Завбачливий господар завжди готує сани влітку, а віз — узимку.

— Що ж... Якщо ти вже й справді такий завбачливий, то заходь. Мій тато завжди радий добрій людині, а молодій — то й поготів.

— Зятя, напевне, вибирає,— бовкнув він тоді.

— Атож,— відрізала дівчина,— і про це треба дбати.

— Маріє,— долинув із сіней голос літньої жінки,— ти щось запитувала?

— Та ні, мамо. Це до тата замовник прийшов.

— То чого ж ти тримаєш його надворі? Клич до хати. Домовившись про свиту, Данило пошвидше вискочив на

подвір'я. Марія саме закінчувала поратись біля квітника й, узявшись руками в боки, милувалася рівними рядками зелених паростків. Данило зупинився біля тину, запитав:

— А чи ж підібрав тато собі зятя, голубонько?

— Атож,— відповіла Марія.

— І який же він із себе?

— Коли ти, голубе, такий уже цікавий, то приходь до Почайни на Івана Купайла. Там і дізнаєшся,— сяйнула вона очима й знову нахилилася над квітами.

Ще ніколи йому нетерпеливилося так, як тоді. До Івана Купайла було понад два місяці, а вони видалися йому за цілих три роки. Так зате, коли настав Купайло, то день летів,' мов на крилах, а найпаче вечір.

Данилові хотілося, аби час зупинився, аби Марія завжди була поруч. А вона так весело щебетала, так знадливо усміхалася, так грайливо водила очима. А який гарний був у неї вінок! Найяскравіший, наймиліший. Тоді, стрибаючи через вогонь, Данило уперше торкнувся її руки...

Де-то вона зараз? Що з нею? Чи не зробив її якийсь бусурман наложницею, чи не потрапила вона до гарему? Боже, захисти її, безталанну. Дай їй сили пережити лихоліття, дочекатися його, Данила. Тільки ж... що він зробить? Як допоможе їй? Чим? У самого ланцюги і на руках, і на ногах. Одначе... в нього більше надій. Вчора не випало щастя, випаде завтра, а ні — так післязавтра. Цього року це, мабуть, останній вихід у море. Уже ж глибока-глибока осінь. У Києві, може, вже й сніг випав. Може, вже й Дніпро став... Проте дарма. Зима не така вже й довга. Мине чотири, ну хай од сили п'ять місяців — і знову появляться козацькі чайки у Чорному морі. Хіба що господар не посунеться більше туди... Здорово-таки провчили козаки його вчора. Жаль тільки, що їхня каторга вирвалася з козачого кільця. Жаль. А все через боягузтво... Коли б кинули були весла, то...

— Агей! — і таволга знову впивається в тіло, мов окропом опікає його. Пора б уже й звикнути. Так ні ж, раз у раз він кидається, наче сам не свій. Раз у раз жахливий біль пронизує його всього наскрізь і підкидає на лаві, мов дитину...

Десь опівдні галера зупиняється. Нарешті. Очевидно, дісталися до якоїсь пристані. Згодом долинає жаске слово "Кафа". Он куди вони дісталися! Завжди, коли Данило чує це слово, він здригається. Зразу ж зринає перед очима той день, коли їх продавали на невільничому ринку. Карі очі Марії були затуманені. Чи ж побачила вона його тоді, чи почула, як він гукнув: "Не опускай голови!"

Рідна моя, доле моя, щастя моє... Де ти, що з тобою? Тримайся, мила, кріпись... що б там не було, нам треба1 все пережити, все витерпіти, як тяжко не було б. І таволгу, і голод, і холод. І розлуку, Маріє... Терпіли дев'ять років, потерпимо ще якусь дещицю...

Холодно. Данило тулиться до сусіда, закриває очі, поринає в сон. І знову, в який уже раз, зринає перед очима кучерява вишня на пригірку й Марія обіч неї. Така ж, як у той далекий день Івана Купайла. Стоїть, усміхається. Уся якась прозора, мерехтлива, блідо-голуба. От-от махне

руками, от-от відірветься од землі й полетить у небо. А він так і залишиться внизу, так і не підійметься до неї, не обніме, не поцілує, не скаже: "Нарешті ми зустрілися, моя рідна..."

Вранці їх вивільняють від ланцюгів, якими прикуті до весел, замикають в інші й наказують виходити.

Боже мій! Скільки світла! Яке високе небо! Яке яскраве сонце!

Данило аж заплющує очі, аж точиться від свіжого пах-кого повітря, що заливає його всього.

Холодно. Навколо галери лід! Так от чого вони цілий день спочивали!

Лунає наказ сходити на берег. А це що? На якусь іншу роботу? Слава, господи! Але ж... холодно... Так холодно... Колись малим Данило пробував бігати босим по снігу. Тоді він був гарячий, правда, здається, колючий, а тепер... холод ний-холодний... Пальці аж терпнуть, руки аж трусяться, все тіло тремтить...

їх гонять вузенькою плутаною вуличкою кудись угору. Вона в'ється то в один бік, то в другий. Обіч біжать два хлопчики. Один з них — вчулось це чи ні? — Степанко, а другий так шверготить по-турецькому, наче справжній турок. Та хіба це диво? Він, Данило, теж навчився і по-турецькому, і по-татарському розмовляти: після спроби втекти три роки веслував на військовому судні, де сидів на одній лаві з двома пайзенами — турком Аміратом і татарином Гірейкою. А діти переймають мову один від одного багато швидше, ніж дорослі.

Хлопчики не відставали від них усю дорогу. Ось зупинились біля високої огорожі, перед залізною брамою, пошепотілися трохи — й знову поспішають за ними. У нього, Данила, теж міг би бути такий син...

Пайзени — веслярі на військових суднах, що набиралися з військовополонених або засуджених злочинців. їх приковували за ноги ланцюгами до кілець, вправлених у палубу.

— Агей! — викрикує наглядач, показуючи на відчинену браму, навпроти якої в глибині двору видніється довжелезний хлів.

Знову темрява... Бодай же вас, бусурмани прокляті, лиха година не минула.

— Агей! — верещить обіч наглядач, замахується тавол-гою.

— Геть, мерзото клята! — ціпить Данило кулаки, стискаючи в жмені кільце від ланцюга. "Стукнути б тебе хоч раз! Хоч одним кільцем. Аби знав, як гарикати день у день, знущатися над беззахисними людьми".

Наглядач відскочив, мов ужалений, погрозливо блиснув червонуватими білками вирячкуватих очей.

— У-у-у кяфір,— прогугнявив.

Не встигли вони зайти в хлів й опуститися на якусь почорнілу солому, як двері зачинилися, клацнув замок.

За дощатою перегородкою товклися вівці. Було затишно й тепло. Пахло овечими кізяками.

Всі довго лежали мовчки. Потім озвався поляк Владислав Забродський:

— Лежати, панове, зможемо й на тому світі, а тутай... про волю треба думати.

— То й думай,— зозла кинув поліщук Кирило Осика.-Думати поки що нікому не заказано.

— Який же ти,— розчаровано протягнув Владислав,— я про хліб, а ти про кашу.

— А що з того вийде, як ми думати будемо? — встряв у розмову волох Стефан Кодряну.

— А те, братці,— обізвався зрештою Данило,— що, може, дасть бог, щось і придумаєм.

— А, звісно, щось придумаєм,— підтримав його донський козак Олексій Рябий.— Навіщо ж тоді голови в нас? Щоб шапки носити, чи що?

— Перше-наперше,— знову заговорив Данило,— давайте, братці, уважно обдивимося всю долівку — чи нема тут якої-небудь залізяки або хоча б каменюки.

За хвилину всі нишпорили навколо себе, перетрушуючи солому.

— Ланцюгами не брязкотіть, братці, а то наглядач почує,— застеріг Данило, повзаючи по долівці.

— Тут швидше погибель для себе знайдеш, ніж камінь чи залізяку,— пробурмотів подолянин Петро Сокира.— Кляті бусурмани, певне, знали, що нам доведеться тут зимувати, й усе поховали.

— Шукаймо, братці, шукаймо,— наполягав Данило.— За це в лоб ніхто не вдарить, таволгою не потягне.

Вони перерили солому, перекопирсали пальцями долівку, але так нічого й не знайшли.

— Чорт би його побрав,— зітхнув Забродський.— Колись мій пан казав: втратити волю легко, а вирватись з неволі — ох як важко. Він теж у полоні був. Жінка викупила.

— Нас ніхто не викупить,— гірко усміхнувся Рябий.— Якщо самі не зуміємо втекти, то й кінець нам тут буде.

— Казав сліпий: побачимо,— зауважив Сокира.— Не знайшли залізяки, бог з нею. Настане ніч, засне наглядач — спробуємо якось дірку прорити й вилізти.

— А далі що? — запитав Осика.— Ланцюгом же одним усі скуті. Куди поткнемося? Зразу накриють...

А, звісно, накриють,— промовив Данило.— З ланцюгом далеко не зайдеш. З Кафи не виберемося.

— А на галеру? Потепліло, здається. Лід, мабуть, крихким став. Наляжемо на весла, — вигукнув Сокира,— і будьте здоровенькі, бусурмани!

— Там охорона, Петре. Азаби по черзі ночують,— зауважив Кодряну.

— А ми наглядача за барки візьмемо. Він і писнути не встигне,— не здавався Сокира.— І на галері теж зуміємо...

— Наші наглядачі такі, що сплять і кури бачать. їх на шило не піймаєш. Про це думати нічого,— сказав Данило.— Коли б хоч дріт якийсь, хоч цвяшок невеличкий... Може, якось і відімкнули б ці розпрокляті кайдани.

Всі знову почали мовчки довбатися навколо себе. Посуваючись один за одним, обстежили ще раз долівку, обмацали знишка двері, загорожу, та ніде й цього разу нічого не знайшли.

— А стіни як? — нагадав Сокира.

Невільники звелися на ноги, почали мацати жорстке каміння. І знову марно. Не змовляючись, опустилися на долівку. Невдовзі почали зариватися в солому, тулитись один до одного спинами. Через якийсь час почулося мірне посапування, сонні вигуки.

Наступного дня веслярі знову мудрували над тим, як визволитися, та й цього разу нічого придумати не змогли. На четвертий день Олексій Рябий почав рити нору.

— Скільки не сиди, а курчат не висидиш,— сказав.— Та й курчата тут нічого не вдіють. Самим треба вигрібатись. Виліземо на подвір'я — там видно буде, що далі робити. Може, наглядача придушимо, або до господаря доберемось, чи сокирою ланцюги розіб'ємо — побачимо.

Ніхто йому нічого не відповів. Олексій продовжував рити. Яма росла поволі — земля тверда, глиниста. Починали терпнути пальці. Не встиг він заритися в землю й на пів-ліктя, як стиха скрикнув і затріпав рукою.

— Чорт би тебе взяв,— забурмотів.— Камінь клятий. Руку так поранив...

— О! — вигукнув Петро Сокира.— І везучий же ти! Гуртом шукали — не знайшли. А ти сам. Де він?

Камінь був невеличкий, зате гострий. Сокира вхопив його, перехрестив.

— Побажайте удачі,— промовив і почав рити далі.

Коли Степанко розповів матері, що він із Османчиком бачив невільників, яких з галери перегнали до сусіда в хлів, вона вхопила його за плечі, зазирнула в очі й напружена, зблідла прошепотіла:

— Які вони, синку? Хто вони?

— Веслярі, мамо,— відповів Степанко.— Худі такі, брудні, побиті. Аж страшно дивитися. В ланцюгах. І ноги закуті, і руки закуті. Надворі сніг, а вони босі. І сорочки на них — саме лахміття. І плечі видно, і лікті, і спини. А на спинах у кожного, мамо, криваві басамани .

* Басаман — смуга на тілі від удару.

— А ростом? Лицем які? — допитувалася Марія.

— І високі, і низькі, мамо, всякі люди там є. І чорняві, і біляві, є й руді. Люди як люди. А передній найкращий. Високий, лобатий такий, а ніс довгий, дзьобатий.

— А брови чорні, дугасті? — не вгавала мати.

— Чорні, дугасті. І вуса чорні, підковою звисають. І борода чорна.

— А очі великі, карі та ще й випуклі?

— Здається, мамо. Очей я не бачив.

Світ закрутився перед очима в Марії, померк, стало млосно.

— Тобі погано, мамо! Жаль тих бідаків?

— Жаль, синку. Дуже жаль. Наш тато... теж десь так само мучиться.

— Мамо, а як би допомогти їм утекти? Вона скинулася:

— Як, синку? їх же стережуть, мабуть, дуже пильно.

— Таж стережуть,— протягнув Степанко.— Наглядач їхній і день і ніч сидить біля дверей. Дрімає собі. Ми, мамо, ми...

— Що ви? — сполотніла Марія.— Крий вас боже, діти. Не смійте нічого робити. І їм не допоможете, і собі нашкодите.

— Ми щербету підсунемо тому ненажері,— буркнув Степанко.

— Не смійте таке й думати,— притиснула Марія сина до себе.— Чуєш? Не смій! Дізнається господар — закатують нас І тебе, і мене. Й Османчику дістанеться на горіхи. Ефенді Ібрагім дуже лихий. Він зведе зі світу нас усіх.

— А звідки він дізнається?

— Не треба, синку, не треба,— повторювала Марія одні йті ж слова, пригортаючи сина до грудей. — Не треба, Степа-ночку. Може... може, я щось придумаю...

І вона думала. Гарячково, напружено, збуджено. Думала вдень і вночі. Прокрадалася до дірки в загорожі й приглядалася до хліва, до скоцюрбленої постаті наглядача.

А що, коли б підкрастися до нього ззаду, вхопити за шию, звалити на землю, зв'язати й відняти ключі? Та чи вистачить сили? Чи не наробить він лементу на все подвір'я з переляку?

Може, ліпше тихцем підповзти, накинути на голову лантух і... Одначе ж він і в лантусі закричить так, що й пів-Кафи почує...

А якщо зненацька вискочити з-за хліва і вдарити ножем? Тільки вона й курку ніколи не різала... Боялася... А тут... людина. Правда, то ворог, а за його спиною мучиться ціла сотня, а може, й більше безневинних людей. Може, й Данило серед них... Дев'ять років гибіє, дев'ять років

світа не бачить... Мабуть, найкраще було б приманити чимось наглядача до тину, забити баки... А потім... А що потім?

Два дні вона ходила сама не своя, а на третій метнулася до татарина Мустафи. Той давно задивлявся на неї. "Я куплю тебе, Міріам,— говорив він.— Будеш мені жінкою. Хлопців народиш".— "У мене чоловік є, Мустафо,— завжди відповідала вона йому.— Шукай таку, як сам. Татарку шукай". —"Татарки погані, ледачі,— сміявся Мустафа.— —Ти гарна. Ти роботяща. Тебе хочу". Вона знала, чому Мустафа зводив наклеп на жінок-татарок. Він був кривий, косоокий — і ніхто не хотів іти за нього заміж. Знала Марія, як він ставиться й до полонянок. Минулого року Мустафу взяли з собою здобичники, що вирушали в набіг на українські землі. І він привіз з Поділля дівчину — гарну, мов намальовану. Пожив з нею півроку, натішився, а тоді продав. "Мене теж продаси?" — запитала тоді Марія його. "Ні, ніколи, Міріам. Аллахом клянусь",— запевнив він. "Данило в мене є. Суджений. Крім нього, ніхто мені не милий",— скінчила того разу вона розмову з Мустафою.

І ось тепер самій довелося йти до татарина.

— Прийшла? — зрадів Мустафа.— У хату йди. Кумис пий. У мене багато кумису. І буза є.

Б у з а — безалкогольний напій, виготовлений з пшона, пшениці і кукурудзи

— Я просити тебе прийшла, — знітилася Марія.

— Проси,— зрадів Мустафа.— Все зроблю, що попросиш.. Аби тільки....

— Ібрагім загнав до Юсупового хліва своїх веслярів, Мустафо. Поможи їм утекти.

— Що? — сполотнів Мустафа.— Ти хочеш, щоб я допоміг утекти кяфірам?

— Там різні люди, Мустафо. І правовірні, і християни. Є й турки, е й татари. Українців багато, поляків. Сам же знаєш — на галери не тільки невільники потрапляють, а й пайзени.

— Не буду я визволяти ні кяфірів, ні пайзенів,— відрізав татарин.

— Вони, коли дістануться додому, пришлють тобі викуп, Мустафо. Великий викуп.

— Хе-хе-хе-хе, — засміявся Мустафа.— Де ж ті голодранці викуп візьмуть? Та й чи згадають вони про Мустафу, коли доберуться до своїх домівок?

— Там мій чоловік, Мустафо.

— Твій? — ошкірився татарин.— То й добре. Хай і залишається там. Ще рік, ще два — та й ноги протягне, а я куплю тебе — і будеш моєю.

— Я вже казала тобі, Мустафо. А коли ти невільників допоможеш звільнити, чоловік мій не кине мене в біді. У нас, у Києві, є гроші, а ще батьки дадуть, трохи позичать, а ще козаки допоможуть. Він привезе викуп і за мене, і за себе, і за друзів своїх. Кінь у нас гарний,— продовжувала вигадувати Марія.— Він і коня тобі подарує. Такий кінь тобі й не снився.

— А коли не приїде?

— Ні, Мустафо. У нас так не буває. Чоловік рідну жінку з біди завжди виручає. Що б там не було, яких би грошей не коштувало. В одній сорочці зостанеться, а жінку виручить.

— А як же їм допоможеш? Там же сторожа,— завагався Мустафа.

— Лише один наглядач. Сидить на колоді біля дверей. Кинеш аркан, підтягнеш його до тину, а там...

— А там... сама мудруй, що робити... Підтягти до тину того турка мені не важко. Краще мене аркана ніхто не кине. Хочеш — покажу.

— Гаразд, гаразд, Мустафо,— вхопила Марія татарина за руку.— Я сама відріжу в нього ключі, сама, поки ти триматимеш його на аркані біля себе, відчиню двері хліва, відімкну ланцюги.

— А як він помітить мене та ще й пізнає? Що тоді буде?

— Ні, Мустафо. Я попрошу невільників... щоб вони подбали про це... Та вони й самі не залишать його живим, бо ж натерпілися від нього. Вони ж його ненавидять більше, ніж свого господаря.

Мустафа ще довго вагався, та Марія так наполегливо просила, так щиро обіцяла озолотити його, що кінець кінцем жадібний татарин заявив:

— Ну гаразд, Міріам. Не будемо відкладати. Сьогодні опівночі я буду біля вашої акації. Чекатимеш мене там. Тільки ж слуг Ібрагімових приспи. І не тільки приспи, а й замкни. А тоді, як випустимо тих невільників, відімкнеш... І господиню замкни, і того клятого Урхана замкни, бо він такий пронира, такий пронира... зразу мене пізнає... Навіть у найтемнішу ніч...

Одначе увечері татарин не прийшов. Марія чекала його до самої півночі, а потім знеможена забилася в комірку і всю ніч проплакала.

Вранці пробралася до Мустафи.

— Де ж твоя совість, Мустафо? — ображено глянула виплаканими очима на нього.— Ти ж обіцяв...

— Хе-хе-хе,— хихикнув Мустафа.— Передумав я. За що маю ризикувати? За обіцянку? Ні, Мустафа не дурень. Ні. Тікатиме твій чоловік, уб'ють його десь, хто ж викуп привезе? Хе-хе-хе... А справа ризикована... Ні, не стану я голову підставляти за добре слово. Ні...

І як не просила Марія, нічого не вийшло. І знову не спала вона, знову лила сльози й ламала голову. Зненацька прийшло на думку: а що, як упасти в ноги Меджіне? Марія жахнулася, аж скрикнула: та вона ж зразу розповість про все Ібрагіму!

Лежала довго безтямно, а думка про Меджіне зринала та й зринала. І Марія незчулася, як почала обмірковувати її. А чому боятися Меджіне? Про що вона розкаже чоловікові, коли їй буде сказано лише одне: в сараї невільники, і їм треба допомогти?

Про Мустафу Марія ж не скаже ні слова. Так, так, ні слова... Вона тільки попросить: пані, ріднесенька, допоможіть підкупити сторожа...

Меджіне закричить, може, навіть ударить. Тоді вона, Марія, почне цілувати їй руки, нагадає про її матір...

їй було тяжко в неволі... Вона теж рвалася додому... І не тікала тільки через неї, через свою красуню Меджіне... Але як же підступити до господині, з чого почати?

А ніч така коротка, так швидко летить...

Так нічого й не придумавши, Марія вранці підійшла до Меджіне.

— Пані,— впала перед кріслом, вхопила господиню за руку,— він тут, — задихаючись, пролепетала і змовкла: не стало дихання.

— Хто він? — блиснули хижі іскорки в темних очах Меджіне.

— Чоловік мій. Данило!

— Він приїхав тебе викупляти? — насупилась Меджіне.

— Ні, пані, ні дорога моя. Він у неволі. Він у хліві в сусіда. Він весляр у ходжі Ібрагіма...— шепотіла Марія.

Меджіне відкинулась на подушки, збайдужіла.

— Пані, голубонько. Допоможіть визволити їх, — благала крізь сльози Марія.

— Що? — скрикнула Меджіне.— Ти... Ти...— губи її посиніли, затіпались.— Ти думаєш, що говориш? Не сповна розуму, чи що?

— Пані,— не вгавала Марія, — я... я... я... не витерплю, коли його знову поженуть на галеру... Я кинуся в море...

Меджіне затулила великими повіками очі, заніміла.

— Пані, ріднесенька моя. Я ж ніколи нічого не просила у вас... Згадайте матір свою...

— Замовкни, кяфірко! — запалилась Меджіне. — Моя мати не хотіла тікати. її ніхто не тримав силоміць!

— Бо в неї тут була Меджіне... Ради вас вона забула батьків своїх, край свій... Ради своєї красуні Меджіне...

— Замовкни, кяфірко,— ще раз скинулась Меджіне. Марія, вклякнувши перед кріслом, зайшлася безвтіш-

ним плачем. По хвилі вона обізвалася знову:

— Пані, голубонько... Діти дізналися... Османчик...

— Не смій! — заверещала Меджіне.— Не чіпай дітей! Задушу, кяфірко!

— Вони самі. Вони сторожа хочуть убити.

— Ти-ти-ти, — запінилась Меджіне, — підмовила дітей? Ти...

— Пані, я не бачила веслярів, не знала, що вони прибули...

— Де Османчик?

— Не треба, пані. Я сама наказала їм... щоб нічого не чинили. Але ж діти не все чинять так, як їм кажуть.

— Ти... Ти не відходь від них, не спускай з них очей!

— Пані, голубонько,— знову заскімлила Марія,— поможіть.

— А ходжа Ібрагім?

— Буде разом з вами. Не поїде до своєї вузьколобої грекині.

— Не поїде? — вигукнула й зненацька запнулася Меджіне, задумалася... Вона давно сушить собі голову, давно хоче, щоб він жив тільки з нею. Та грекиня приворожила його. Ібрагім завжди в Галаті, завжди з тією кяфіркою. А до неї, Меджіне, навідується раз у рік, а то й рідше... А колись же він тижнями сидів тут, не зводив з неї, Меджіне, очей...

— Поки розживеться, поки купить нових рабів, він забуде ту відьму. Житиме тут, з вами... Тільки з вами. Ви перестанете нудьгувати, одужаєте, — набридала Марія.

— Замовкни...

Вона, Меджіне, хоч і втратила надію одужати, все ж... Вона теж людина... Така людина, як і всі... До того ж... багата, гарна...

— Пані, лебідонько моя! Ви зробите щасливою мене й себе!

Меджіне знову задумалась. А що, як Ібрагім дізнається про її допомогу кяфірам? Він же ні перед чим не зупиниться, ні на що не зважить. Він же закатує її, як закатував позаминулого року наглядача, який допоміг утекти з галери своєму рідному братові... Ні! Ні!

— Геть! — закричала вона, штовхнула Марію ногою й одвернулася.

Марія виклигала з опочивальні Меджіне, опустилася на східці перед входом до будинку, прикипіла засльозеними очима до Юсупового хліва.

Що ж діяти? Кого ще просити? Ібрагіма? Та хіба він стане її слухати? А коли б і став, то хіба глянувся б на її сльози? Для нього ж гроші — все.

Ще один день тяжкою, пекучою тугою краялося її серце, нило, кричало: де ж вихід? Як виручити Данила?

Не зводила очей з дітей, жахалася їхнього погляду, спрямованого в бік Юсупового хліва, зразу ж кидалася до них, благала: "Будьте розумні!"

Меджіне не кликала її, не нагадувала про себе. А раніше ж... Раніше вона не могла обійтися без неї й півдня... Невже господиня замислила щось лихе?

7

А Меджіне теж обіймав неспокій. Великі округлі очі служниці, повні туги й розпачу, дивились на неї звідусіль. Невже і в матері були такі самі очі? Хіба й вона так побивалася за своїм чоловіком, що лишився десь там... на тій далекій, незнаній Україні? Кажуть, перед смертю вона попросила винести її з опочивальні, покласти на терасі й повернути лицем на північ, туди, де був її рідний край. Меджіне не пам'ятає ні її лиця, ні очей, ні голосу — була дуже мала, як матері не стало.

Чого вона померла? Від туги?

Зненацька в думках виринало довгасте смугляве лице гречанки... Ставало холодно на душі, гірко. Чим вона зуміла привернути до себе Ібрагіма? Інші чоловіки гареми мають, а він — лише три жінки, а насправді... одну, її одну, кяфірку ту кляту... Сам став схожий через неї на кяфіра...

Спала тривожно. Раз у раз прокидалася. Щось увижалося. То якісь тіні, то хижі звірі, то десь далеко-далеко лунали викрики: "Поможіть! Поможіть!" А під ранок вона опинилася на просторій терасі великого голубого палацу.

— Це ти, дочко? — запитала її мати, що лежала на квітчастому килимі й дивилася на білясті гори.

— Я, мамо, — ледь чутно відповіла Меджіне.

— Там,— показала мати на гори, що стрімким громаддям звисали над прибережною смугою моря,— живуть наші... дід і бабуся... Там...

Потім усе зникло. Меджіне вже сиділа в кріслі перед будинком, де живе й зараз, а за два кроки від неї, взявшись руками в боки, танцювала гречанка.

— Ха-ха-ха,— бризкали щастям її зеленаві очі.— Ти хочеш, аби він жив тільки з тобою? Ха-ха-ха... Дуже ти потрібна йому... Ти ж каліка... Ха-ха-ха...

Меджіне затулила лице руками й заплакала, та гречанка продовжувала сміятися.

— Не зважай на неї,— знову почувся голос матері.— Він залишиться навіки з тобою, якщо ти тільки дуже захочеш цього...

Меджіне прокинулася. Серце сполохано билося, мов пташка в тісній клітці. Голова боліла. Почувала себе кволою, розбитою. Довго лежала в ліжку, нікого не викликаючи до себе. Тупим поглядом блукала по стелі й стінах. Зрештою задивилася у вікно на чисте, прозоре небо. Нараз чиясь тінь упала на підвіконня.

Меджіне напівзвелась, сперлась на руки, зазирнула крізь відчинене вікно у двір. Там стояла Міріам, не зводячи очей з Юсупового хліва. Змарніла, почорніла. Навіть нерозчесана. Невже мати так само переживала за своїм першим чоловіком? У неї там, на тій Україні, мабуть, теж були діти... її, Меджіне, брати й сестри... Може, і їм випала така доля, як і Міріам. А може, ще гірша... О аллах! Всемогутній аллах! Дай сили...

Міріам обернулася. Сріблясті сльозинки тремтіли на її віях, котилися по запалих щоках, спадали на руки, притулені до грудей.

— Міріам! — покликала Меджіне.

Та стрепенулася, змахнула з очей сльози, кинулася до вікна.

— Я слухаю вас, пані,— обізвалася глухим голосом.

— А ти... ти... не втечеш разом з ними? — стиха запитала Меджіне.

— Ні, пані, ні, золотко моє. Як же я кину вас? Клянусь, пані,— зашепотіла Марія.

Меджіне взяла зі столика скриньку, розкрила її, почала нишпорити там. Зрештою вийняла звідтіль невеличкий блискучий перстень.

— Візьми,— простягнула Марії.— За нього можна десять невільників купити, не те що підкупити якогось там наглядача...

Марія припала гарячими губами до пухкої руки господині, почала палко цілувати її:

— Спасибі, матінко, спасибі, голубко. Хай вас доля не цурається, хай вас аллах не забуває.

— Іди,— штовхнула Марію Меджіне.— Тільки пам'ятай: коли щось трапиться, я нічого не знаю. Нічого не чула, нічого не бачила, нічого нікому не давала. Ти сама, усе сама... А перстень, якщо попадешся, украла. Чуєш? Украла.

— Чую, чую, золотко моє,— белькотіла Марія, відступаючи від вікна. — Чую, лебідонько моя.

Мустафа, як тільки побачив перстень, загорівся:

— Давай! Тільки ж і викуп не забувай.

— Ні, Мустафо, я не забуду. Не додержати слова в нас — це найтяжчий злочин. А я злочинцем не була й не збираюся бути. Тільки персня зараз тобі я не дам.

Мустафа зблід, затремтів.

— Я... я... Ібрагіму скажу,— засіпався зрештою.

— Тоді ти персня не те що не матимеш, а й не бачитимеш більше...

— Я... я...— мінився на обличчі Мустафа.

— Я дам тобі перстень тоді, коли випустимо з хліва веслярів і вони будуть у безпеці,— твердо мовила Марія.— Я чекаю тебе, Мустафо, опівночі біля тину. Не надумайся нічого лихого, бо й персня не матимеш, і викупу... Та ще й сам постраждаєш... Я скажу...

— Не треба, Міріам, не треба я прийду,— налилось густою червоною фарбою лице Мустафи.— Я прийду. Жди.

Вони вже закінчували рити прохід під стіною, коли опівночі крайній у вервечці, Петро Сокира, почув, що хтось похапцем відмикає замок.

— Братці, затуляйте дірку,— прошепотів він сусіду. Сигнал тривоги блискавкою прокотився по вервечці,

й Олексій Рябий, якому саме випала черга рити, виповз на поверхню й разом з Данилом прикрили своїми тілами дірку. Замок довго не відмикався. Певне, той, що орудував біля нього, дуже поспішав.

— Це не наглядач,— підхопився Данило, кинув на дірку оберемок соломи й почалапав до дверей, тягнучи за собою й сусідів, притулився

до одвірка. Було чути, як ключ дрібно стукотить об замок, ковзає по ньому.

— Не поспішай, друже,— стиха мовив Данило.— Заспокойся.

Нарешті щось клацнуло, стукнула штаб а, стулка воріт відхилилася, й на блідій теміні неба вирізнилася висока тонка жіноча постать. Данило затремтів. Відчув, як підкошуються ноги, як шалено, нестямно-радісно й водночас тривожно-болісно заборсалося, закалатало, загупало вкрай збентежене серце.

— Маріє, ти?! — простягнув руки до жінки.

Вона мовчки впала йому на груди, дихнула в лице гаряче, палко, рідно:

— Даниле, рідний мій...

Всі здивовано загомоніли. Марія отямилась першою:

— Ось ключ. Відмикайте ланцюги — й тікайте. Лід розтав, поспішайте на галеру. Тільки ж наглядача не забудьте...

Данило вивільнився перший, ухопив Марію за руки..

— Нарешті ми разом. Як я ждав тебе, як ждав...

— Ні, Даниле, ми ще не разом.

— Як? — жахнувся Данило.— Чому не разом? Ти...

— Ні, ні, милий. Я була тільки твоєю, твоєю й залишуся до кінця віку свого... Але... Я слово дала Мустафі, яки а заарканив вашого наглядача,

що ти привезеш викуп за вас та й за нас, за мене й Степанка, викупиш нас.

— Якого Степанка? — стиснув руку Марії Данило.— Хто це?

— Наш син, Даниле.

Данило підхопив Марію на руки, припав до її вуст:

— Син? Наш син? — радісно вигукнув.— Син! Чуєте? В мене син!

— Тс-с-с, — зупинила його Марія.— Почують же. Тікайте пошвидше, тікайте! Ми чекатимемо тебе, Даниле. День і ніч чекатимемо.

— Маріє! Де Степанко? Заберем його...

— Ні, Даниле,— зболіло скрикнула Марія.— Ні, милий. Почують слуги, прокинеться Ібрагім. Ні, не треба. Погубимо себе й людей. Та й слово ж я дала... Я не можу порушити його... Поспішайте. А ще, Даню,— вона відвела Данила вбік, зашепотіла,— а ще, милий, передай на Січ, що наступного літа, підслухала я, як Ібрагім розповідав дружині, турецьке військо на чолі з Іскандер-пашою і татари з Джані-бек-Гіреєм, сто тисяч шабель, рушать через Волощину на Ляхистан. У серпні нібито. Поспішай, милий, друзі твої вже он і наглядача потягли.

— Я ж Степанка тільки мигцем бачив. Та й не знав, що то мій син,— простогнав Данило.— Як гнали нас, два хлопчики бігли. Один Степанком звався...

— То він, він, милий. Гарний такий. На тебе схожий. Поспішай, рідний...

Данило ще раз обняв дружину, ще раз поцілував і кинувся до моря.

До галери першими дісталися Олексій Рябий, Петро Сокира й Кирило Осика, озброєні шаблею і пістолями, відібраними в наглядача. Тихцем прошмигнувши через східці, вони знишка піднялися на палубу. Біля поручнів дрімав азаб. Олексій махнув шаблею, переступив через труп і помацки попрямував до капітанського містка. За ним поспішили Петро Сокира й Кирило Осика. Біля дверей будки сидів, скоцюрбившись, ще один азаб. Він не спав. Почувши притишені кроки, підхопився, вийняв пістоль, але вистрілити не встиг: Олексій розкраяв йому голову навпіл. Під палубою тьмяно блимав вогник. Пригнувшись, Олексій став спускатися до весел. Петро й Кирило не відставали від нього. На першій лаві, прикрившись овчинами, спокійно хропіли ще три азаби. Олексій розкрив першого, витягнув у нього з-за пояса пістоль, відчепив шаблю. Показав друзям на решту азабів. За хвилину турки були обеззброєні. Тим часом на галеру піднімалися веслярі. Вони швидко простували до весел.

— Стій, братці,— зупинив Данило друзів.— До галери припнуті два сандали. Не станемо ж ми їх тягнути за собою. Петре й Кириле,— попросив він Сокиру й Осику,— метніться до них, відв'яжіть.

Через якийсь час знизу долинув густий бас Петра:

— Та куди ж їх відв'язувати? Тут же урюк, інжир, ще щось у лантухах. Добиратися додому нам доведеться не день і не два, а це ж, як не є, а харч. І, здається, непоганий харч.

— А в тебе, Кириле, що? — гукнув Данило.

— Луки, стріли, ще щось там. Ага... здається, шаблі...

— Ого! — радісно вигукував Данило.— Дорогою всього може бути. Ану, хлопці, ось ці три десятки — переносьте лантухи з харчами, а зосталі — по зброю!

Не минуло й півгодини, як вантаж з обох сандалів був перенесений на галеру.

— За весла! — гукнув Данило.

— Стій, братці! — зупинив усіх Кодряну.— Військо без отамана, все7дно, що череда без личмана . Треба ж, аби хтось і про лад дбав, і за морем стежив, і нас підганяв.

— Треба! Треба! — підтримав друга Петро Сокира.

— От я й кажу,— продовжував Кодряну,— хай хлопці, які турків полонили, посадять їх замість себе, а самі на палубі порядкують.

— А за старшого,— перебив його Сокира.— Данило Києвець хай буде.

— Нехай! — одностайно обізвалися веслярі.

— Як так, друзі, то й так,— згодився Данило.— Тоді в путь-дорогу. Он уже турки з гори біжать. Час ушиватися!

Дружно злетіли вгору весла, вдарили по воді. Галера сіпнулася й зірвалася з місця.

— З богом! — перехрестився Данило.— Чекайте, Маріє й Степанку,— прошепотів.— Я повернусь. Що 6 там не сталося, повернусь.

Тепер галера не повзла, а летіла. Не покрикували наглядачі, не свистіла таволга, та весла злітали вище, падали стрімкіше, вода за кормою пінилась сильніше. Данило, піднявшись на капітанський місток, пильно розглядався в усі боки.

Надвечір на небокраї замаячили якісь чорні купки. Данило спустився під палубу.

— Братці! — гукнув до всіх. — Хто знає, як поводитись з отими малими гарматами?

— З фальконетами? — запитав Рябий.— Я зможу. Піднявшись на палубу, оглянув фальконети, знайшов

порох, ядра.

— Петре й Кириле, а ходіть-но на поміч,— покликав Сокиру й Осику.

Данило тим часом пильно придивлявся до чорних цяток, які швидко наближалися, росли. Невдовзі він збуджено замахав руками, підскочив, голосно закричав:

37 Личман — старший пастух.

— Та це ж, братці, чайки! Козацькі чайки! Напевне, донські козаки на турка йдуть.

— Так пізно? — здивувався Рябий.— Та вже ж, мабуть, і Дон замерз.

Рябий, Сокира й Осика теж стали приглядатися. Чайки ближчали й ближчали. Раптом над передньою вихопився сизий димок, а за якусь мить поблизу їхньої галери щось шльопнуло у воду.

Братці! — викрикнув Рябий.— Та по нас же стріляють!

— Бо ж думають, що ми турки,— зауважив Данило.— От лихо. Як же бути?

— А хтозна, — почухав потилицю Олексій.— Давайте будемо махати руками. А... а...— Він підняв палець угору.— Ви ж тільки гляньте, що теліпається у нас на щоглах!

— Ай справді,— спересердя сплюнув Данило.— Як же це я не подумав... Ану, Петре й Кириле, швидше зривайте турецькі прапори, а то через ті ганчірки й на морське дно неважко потрапити. Добре, що їх козакам ще не видно.

Передня чайка послала ще один гостинець у бік галери. Цього разу ядро впало з правого боку, мало не зачепивши борта.

А стріляють, розбишаки, непогано,— сказав Рябий.— Наступного разу не промажуть.

— Знімайте халати. Махайте. Може ж таки зрозуміють, що в нас лихих намірів нема,— наказував Данило. Потім кинувся до веслярів: — Сушіть весла!

Чайки теж зупинилися. Зрештою одна з них вирвалася з гурту й швидко попливла назустріч галері.

— Так би давно! — радісно вигукнув Данило. Скоро можна було розрізнити людей, що сиділи за

веслами. Це й справді були донські козаки.

— Агей! На галері! — закричав перший весляр.— Хто ви? Куди поспішаєте?

— Невільники ми! — крикнув у відповідь Данило.— З турецької неволі тікаємо! Підпливайте ближче! Підіймайтеся до нас на палубу!

На палубу вибігали веслярі, придивлялися до чайки, сміялися:

— А бий тебе сила божа! — радів Петро Сокира.— І справді козаки! Справжнісінькі козаки!

— Такі ж, як і ми, козаки! — сміявся Кодряну.

Донці піднялися на галеру, стали чоломкатися з колишніми невільниками. Решта чайок теж наблизилися до галери. На палубі галери появився й отаман донських козаків.

— Так звідки прямуєте, братці? — забасив.

— З Кафи, батьку,— відповів Данило й став розповідати, як їм удалося вирватися на волю. Вислухавши Данила, отаман задумався.

— Доведеться тепер нам обирати інший шлях,— сказав перегодя.— Про захоплення вами галери досі стало відомо у всіх кримських пристанях. Турки сполошилися, мабуть, уже пустилися навздогінці вам. А ми оце повертаємося з-під Трабзона, аж бачимо... галера. І віримо, й не віримо. Куди ж це, думаємо, турки зібралися? До Азова, чи що? Так пізно ж... А воно, виходить, свої. А як же далі думаєте? — звернувся він до Данила.— Не хочете разом з нами? У нас перезимували б. Запоріжці, якщо запізнюються, не раз так роблять. Перезимують — і додому або знову в море.

— З охотою, батьку, та справа одна нас змушує додому, на Січ, поспішати. Важливі вісті. Дуже важливі.

— Ну що ж... Якщо до походу на турка дійде, кличте нас Не відмовимо й цього разу. Вітайте Січове товариство. Батьку Бородавці кланяйтесь. Може, Сагайдачного зустрінете — і Конашевичу низький уклін від тихого Дону.

— Передамо, батьку,— пообіцяв Данило.— Як тільки повернемось, так відразу ж передамо.

— А як же далі все-таки прямувати думаєте?

— Подамося до Кальміуса...

— Що ж,— міцно потиснув отаман Данилову руку*-— тоді з богом! Ми покрутимось трохи біля Тамані, якщо побачимо ваших переслідувачів, налякаємо трохи або й провчимо.

— Ви будете ризикувати через нас? — сполотнів Данило.

— Ні, братці. Донці не ризикують, вони воюють — усміхнувся отаман. — Коли ми бачимо ворога, не можемо не втерти йому маку . Отож, друзі, щасливо! На все добре!

*Утерти маку — пооити когось, провчити.

Розпрощавшись, донці повернули свої чайки на схід, а колишні невільники продовжували гнати галеру далі на північ, щоб уночі проскочити в Азовське море й добратися" до Кальміуса.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Ібрагім не знаходив місця, бігав з кутка в куток, рвав на голові розкуйовджене волосся, кляв усе на світі. Нарешті згадав про санджакбея, кинувся до нього. Той саме снідав, тому довелося зачекати. Ібрагім опустився на сап'янову отоманку , обхопив голову руками, застиг.

Скільки ганив себе, іцо позаздрився на легкий бакшиш... Хай би і взявся перевезти до Очакова ту кляту зброю... Так хто ж гнав у шию, хто змушував вибиратися в таку пору7

Але ж... у такий час буткали ніколи не бувають на морі. Вітри, бурі. Вони на тих чайках і поткнутися бояться в море пізньої осені... А це ж... І що їм прийшло в голову, який шайтан витягнув їх із тієї Січі? Та, мабуть, час тут ні до чого. Так уже йшлося... То плата йому за жадібність. Дві галери й чотири сандали! Подумати тільки!

А ще... плата за страх. І коли він перестане мучити його, Ібрагіма? Галері й двом сандалам удалося вирватися з тієї халепи, добратися до Кафи... Так на тобі — побачив сон: ніби буткали перебили охорону, захопили галеру, прискочили до його будинку, увірвалися всередину й вирізали всіх — і перелякався.

А ще... лід отой... Одначе... хіба ж він міг бути на заваді? До півдня хвилі розбили його — та й усе...

Таки страх. Тільки страх змусив його перевести веслярів до сусіда. Здавалося, так буде безпечніше. А воно ж...

Ні, вони не самі втекли. їм хтось допомагав. Але хто? Як? Невже Міріам? Ота кяфірка, що ніколи не піднімає голову, не дивиться у вічі? Завжди понура, завжди засмучена, завжди невдоволена...

Але ж Меджіне запевняє, що Міріам спала тієї ночі в неї, на килимку біля її ліжка. Меджіне нездоровилось, і вона наказала кяфірці лягти в одній кімнаті з нею... Хто ж тоді?

Наглядач? Але ж він тридцять років був вірним псом, йому лишилось ще п'ять літ послужити й дістати таку винагороду, яка забезпечила б йому спокійну старість і дітям його, коли б він їх мав. Ні, він не зважився

б тікати. А підкупити його невільники не могли, бо ж не мали жодного акче в кишені.

— Ефенді, ага чекає на вас,— почулося збоку.

Ібрагім підхопився, задріботів у світлицю санджакбея.

— Найясніший ага,— гукнув з порога,— нехай аллах завжди посилає вам добре здоров'я та додає сил у боротьбі з проклятими кяфірами.

При згадці про кяфірів санджакбей скривився, але невдовзі вимушено усміхнувся й запропонував Ібрагімові сідати.

— Що привело вас, шановний ефенді, до мене? — улесливо запитав, поглядаючи на перстень на руці купця.

Викрикуючи й раз у раз погрожуючи всім кяфірам, Ібрагім розповів про лихо, яке спіткало його.

— Жаль, жаль, що так сталося, — склав руки долонями докупи санджакбей.— Хоч би ж до мене були заглянули зразу. Я охорону якусь виділив би. Секбани ж без роботи.

— Та коли б же,— згодився Ібрагім.— Ви, найясніший ага, допоможіть хоч зараз. Ті кляті кяфіри далеко не втекли. Спорядіть пару галеасів або ж хоча б один галі он . На них же багато веслярів! Встигнуть догнати. Кляті кяфіри до лиману донського попрямували, люди бачили, куди вони повернули. Я нічого не пожалію. Подумайте тільки, славний ага, сто чоловік невільників... Остання галера... Я нічого не пожалію... Я віддячу й цього разу...

Санджакбей не зводив очей з розцяцькованих рук Ібра-гіма. Купець помітив жадібний блиск його очей, затремтів. "Аллах всемогутній,— прошепотів про себе,— який же нелюд цей санджакбей. Я й так

голодранцем залишився, а він заздриться на останній перстень. Чого доброго — ще й про віллу згадає. О аллах! Не допусти!"

— Звісно,— обізвався санджакбей,— галеаси могли б їх догнати. Але ж скільки часу минуло... А поки виберуться...

Ібрагім відчув, як у нього по спині повзуть мурашки, як сіпається нижня губа, як опускається нижче й нижче серце.

40 Секбани — одна із трьох основних частин, на які ділився

яничарський корпус. Секбани несли також прикордонну службу. ,

— А, опріч того, секбани зараз зажадають окремої плати. Вони ж знають, що галера ваша... Скажуть: такий багатий купець, а нам ризикуй задарма...

— Та я, я... найясніший ага... Коли треба... Я навіть ось цього персня з діамантом не пожалію. Він коштує понад тисячу курушів ,— мало не плачучи, пролепетав Ібрагім,стягуючи перстень з пальця й простягуючи санджакбею.

— Та що ви, ефенді... Навіщо це, милий друже. Ви й так...

— Беріть, беріть, найясніший ага,— шепотів Ібрагім, втрачаючи голос,— тільки допоможіть...

— Ну що ж... Хай буде по-вашому,— згодився санджак-бей.— Зараз я віддам наказ. Зараз. Ждіть, шановний ефенді. Сподівайтеся. Я накажу, щоб не барилися, щоб поспішали.

Отоманка — широкий м'який диван з подушками замість спинки і валиками на краях.

Галеас — трищогловий корабель на 52 веслах, де розміщувалось до 300 солдат.

Г а л і о н — найбільший парусний корабель.

К у р у ш — загальна назва різних європейських срібних монет, що ходили в Османській імперії.

Камчи — нагайка.

40 Секбани — одна із трьох основних частин, на які ділився

яничарський корпус. Секбани несли також прикордонну службу

Повернувшись на віллу, Ібрагім почав допитувати слуг але нічого добитися не зміг. Найдовше лякав Міріам. Та на неї не впливали ні слова, ні камчи — жінка мов затялась, повторюючи одне й те:

— Я спала біля господині, я нічого не знаю. Ібрагім покликав дітей, але й вони запевняли, що не

бачили, як утекли невільники. Османчик навіть почав сухого дуба везти :

— їх шайтан випустив. Я бачив, як він сидів учора на огорожі. Чорний-чорний, мов у сажі валявся. А очі вогнем горять.

— То кіт Мустафи,— сказав Степанко.— Він же малий. Замок більший за нього.

Розгнівавшись, Ібрагім прогнав дітей, пригрозивши почастувати їх нагайкою, якщо вони не дізнаються від слуг, хто допоміг веслярам утекти.

На другий день до опочивальні Ібрагіма влетів Урхан.

— Що з тобою? — відсахнувся Ібрагім, вхопився за руків'я кинджала, якого завжди носив за поясом.— Чому прешся без дозволу?

— Дізнався, мій повелителю, дізнався,— впав на коліна Урхан.

— Про що дізнався? — підскочив Ібрагім, кинувся до слуги, ухопив його за плече.— Кажи, не тягни.

— Тільки треба заплатить. Я пообіцяв аж два куруші. Треба заплатить, мій повелителю.

— На, недолюдку,— кинув монети в простягнуті руки.— Кажи, кажи швидше, бо я...

— Юсупів чабан саме прокинувся, мій повелителю, вийшов з хліва до вітру, аж бачить: на загорожі сидить Мустафа й арканом щось тягне до себе. Чабан пригнувся, придивився, аж з-за огорожі виповзає голова наглядача, синя така, язик...

— Далі, далі,— струсонув слугу Ібрагім.

— Чабан перелякався, назад у овчарню заховався.

— Значить, Мустафа,— підвівся Ібрагім.— Гаразд. А... а, — повернувся до Урхана, — якщо Мустафа не признаватиметься?

— Я знайшов, мій повелителю. Я винюхав, хай простить аллах мені, недостойному. Біля пристані, в кущах, лежить тіло наглядача. У нього вся шия обшморгана. А аркан у Мус-тафи в хліві висить.

— Гаразд,— потер руки Ібрагім,— гаразд. На,— швиргонув кілька акче Урхану.— Йди.

— Хай продовжить вам життя аллах, мій щедрий повелителю,— порачкував назад Урхан.

Даруга , вислухавши Ібрагіма, злютів:

— О ці кляті татари! Завжди вони капості всякі чинять, їх давно треба вигнати з міста. Давно! Ну, гаразд, гаразд! Я провчу того злодюгу так, що на все життя запам'ятає!

Мустафу схопили того ж дня. Він довго не зізнавався.

— Не знаю, нічого не знаю! — вигукував, затявшись. Стане мусульманин допомагати якимось там кяфірам! Де це бачено? О аллах! Захисти мене від наклепу!

— Брешеш, собако,— шаленів даруга.— Брешеш, негіднику!

— О, ефенді! Повір мені, недостойному. Я всю ніч спав, як убитий.

Тоді Мустафу підвели до трупа, показали басамани на шиї наглядача, кинули під ноги аркан.

— А це що? — гримнув даруга.

Татарин зблід, затрусився, упав на землю, зняв руки до неба:

— О аллах! Захисти мене, недостойного. Відверни від мене напасть.

Даруга штовхнув його чоботом під бік:

— Вставай, собако! Розмову закінчено.

— Це не я,— залепетав Мустафа.— Аллахом клянусь. Не я... Не я, чуєте? Не я...

Та на його белькотіння ніхто не зважив. Через тиждень Мустафу відправили на галери пайзеном.

Галеаси, послані санджакбеєм, повернулися через три дні.

Секбани запевняли, що вони дійшли до самого Азова, але ніде нікого не виявили.

— А я дурень,— знову рвав волосся на голові Ібрагім,— найдорожчого персня віддав санджакбеєві. Аллах, аллах,як же ти жорстоко покарав мене... Що ж робити далі? Як жити? Осталося тільки дві вілли... та ще... та ще... Аллах святий, що ж іще?

Через тиждень Ібрагім продав віллу в Кафі й, забравши Меджіне і слуг, помандрував до Галати. Меджіне спочатку не згоджувалася, просила чоловіка почекати з продажею вілли рік-два, поки підніметься Осман, та чоловік і слухати нічого не хотів:

— Не можу я більше утримувати два двори й стільки слуг. Мені гроші потрібні. А Осману нічого по вулицях ганяти, час і в мектеб ходити.

Марія, почувши про намір господаря, залилася слізьми.

— Що трапилося, мамо? — занепокоївся Степанко.

— Не побачимо ми більше свого татка. Він обіцяв приїхати, викупити нас. А тепер... як же він знатиме, де ми? Як знайде нас?

— А коли татко обіцяв? — не зрозумів Степанко.

— Коли тікав, синку,— зізналася Марія.

— Він був тут, у хліві? — загорівся син.

— Був, синку, був. Отой високий чорнявий чоловік, який тобі так сподобався, і є твій татко...

— Боже мій, боже мій,— підскочив Степанко,— я бачив татка і не знав, що це він! Як же це...

— Цить,— обхопила синову голівку мати, притиснула до себе.— Почує Ібрагім, лиха не оберемося.

Камчи — нагайка.

Сухого дуба везти — говорити нісенітниці.

Даруга— правитель міста з поліцейськими функціями.

Мектеб — початкова мусульманська школа для хлопчиків у країнах Близького— і Середнього Сходу.

* * *

Вілла в Галаті теж знаходилася на околиці, теж поблизу моря. Тільки тут було рівно-рівнісінько і шумно-шумнісінь-ко. Гамір то дужчав, то стихав, але тривав від сходу до заходу сонця, а дуже часто не вгавав навіть і після того, як смеркало — аж до самої півночі. На пристані було повно-повнісінько людей, а біля причалів — фрегатів, бригантин, галіотів, галер, галеасів, баштардів, каравел — з усіх кінців відомого на той час світу.

— Нічого, мамо,— втішав Марію син.— Тут не гірше, ніж там. А татко знайде нас. Правда ж?

— Правда, синку. Він у нас такий: якщо сказав, то слова додержить.

— Будемо чекати,— говорив Степанко.

— Будемо чекати,— повторювала за ним мати. Османчикові теж не до смаку нова оселя.

— Тут таки гірше,— казав він Степанкові.— Усі біжать, спішать, галасують, а чого? Там було тихіше, спокійніше. Та й золоту галеру не побачимо.

— Ми її бачили вже,— вихопилось у Степанка.

— Як бачили? — здивувався Османчик.— Коли? Тоді, як прибув мій татко?..

— Атож,— радісно заблищали карі оченята Степанка.

— Так там,— зам'явся Османчик,— там же не було витязів... Не було й твого татка...

— Було... Все було! — запально заговорив Степанко.— І витязі були, і татко був.

— А я... Я ж і не бачив. Одні невільники...

— Я теж не все бачив... І про татка тоді не знав. Та й невільників витязями не вважав. А коли вони самі, без нас, двері в хліві розламали, галеру захопили й непоміченими пробралися, подумав: ні, це були не

прості невільники, це справжні витязі. А потім... потім... я взнав, що той високий чоловік, який ішов попереду,— мій татко...

— І він... він покинув тебе? — зневірено запитав Османчик.

— Ні, Османчику. Він не кинув,— накостричився Степанко.— Він не міг узяти мене з собою. Розумієш, не міг...

— А мене? — скривився Османчик.— Я ж теж хочу з вами...

— І тебе,— охолов Степанко.— Бач, коли б він надумався нас будити, а ніч же тоді була темна, тиха, всі почули б... Моя мама спала біля твоєї...

— Міріам і моя нене,— ображено протягнув Османчик.

— Тоді б усі підхопилися на ноги... Татко твій, слуги, сусіди... Тоді б усе пропало... Зразу піймали б...

— А тепер же як?

— Як же? Татко мій на волі! Він знає, що ми живі,— ну й... дістане грошей... приїде... і викупить нас...

— Але ж ми були в Кафі, а тепер у Галаті.

— Нічого. Мій татко такий, що й під землею знайде.

— І він знову прибуде на золотій галері?

— Цього не знаю,— знітився Степанко, задумався, та по хвилі стрепенувся, глянув у темні, як літня ніч, очі Ос-манчика й палко заговорив: — Дарма, який не буде їхній корабель, як він не зватиметься,

— галера, бригантина чи й чайка,— дарма, однак він буде для нас із мамою...

— І для мене? — затремтіли вії Османчика.

— І для тебе... Для нас усіх він буде золотим. На ньому все сяятиме. І ніс, і корма, і щогли, і прапори, і вітрила. Навіть весла і ті блищатимуть. І стоятимуть на кораблі обвітрені, загорілі, закуті в панцири витязі. По них стрілятимуть, та ніщо не братиме їх — ні стріли, ні списи, ні кулі. Вони підійдуть до причалу, зійдуть на берег і підуть до вашої вілли. Попереду йтиме татко. Високий, ставний, дужий. Він візьме мене на руки...

— А мене?

— І тебе, Османчику. Покличе маму...

— Маму... нене Міріам... Нене Меджіне не треба. Вона тут стала такою злою, такою лихою... Вона не пустить мене...

— Покличе маму Міріам,— мріяв далі Степанко,— йми всі помчимо до корабля... Тільки ж викуп... Як же з ним? Ага... Він кине капшук з грошима на поріг вілли... Так, так, кине, гукне твоєму таткові: "Бувай, Ібрагіме!" — і дарма, буде то галера, бригантина чи й чайка — весь корабель сяятиме для нас золотом. Нам перегородять дорогу слуги, а тато махне шаблею — і всі вони розлетяться, мов пір'їнки. Нам закриють вихід у море великі кораблі, а ми прорвемо їх шик — і вийдемо з гавані, і полинемо в море — і воно теж сяятиме і теж буде золотим...

І вони знову, як і в Кафі, вибігали на берег, шукали місце, де було менше людей і кораблів, і довго-довго дивились на море — спокійне, лагідне, й чекали, коли воно заграє, запіниться, заклекоче, покриється хвилями й ті хвилі принесуть золоту галеру, з якої зійде Степанків татко в супроводі витязів-козаків, щоб забрати їх і вивезти з Галати на

Вкраїну, туди, де живуть мужні й відважні козаки, яких бояться не тільки ординці, а й турецькі воїни-яничари, секбани, азаби. Ждали і вірили, що той день недалеко.

Види парусно-гребних кораблів.

2

Колишні невільники легко здолали далеку дорогу від узбережжя Азовського моря, де спалили галеру, до Січі. Щоб не блукати в степу й не опинитись знову в неволі, скористалися давнім шляхом, яким запорізькі козаки не раз поверталися додому з походів на Туреччину: йшли понад Кальміусом, Вовчою й Самарою до Дніпра, а там, переправившись на правий берег, степом прямували до Базавлука.

Шик — стрій.

Степ восени був сірий, одноманітний. Пожухла ковила хвилястим безмежжям тягнулась увсібіч. То тут, то там маячіли висохлі стебла будяків та осоту, миготіли кубельця перекотиполя. Раз у раз потрапляли на очі стада сайгаків, табуни тарпанів. Зрідка стрічалися тури.

Кирило Осика зумів уполювати одного з них, і втікачі два дні ласували м'ясом, що видалося багато смачнішим сай-гачатини й риби, якими харчувалися всю дорогу.

До Січі добралися опівдні. Глянувши з пагорба на високий густий частокіл і жерла гармат, що дивилися прямо на втікачів, Петро Сокира перехрестився і мовив:

— Слава тобі, господи, добрались-таки. Здрастуй, матінко!

— Кому матінка, а кому й мачуха,— усміхнувся Олексій Рябий.

— А то ж чому? — зиркнув на нього Кирило Осика.

— А тому, що Січ шанує тільки сміливих, відважних, працьовитих і не любить боягузів, злодіїв, ледацюг. На Січі панують суворі звичаї — і якщо ти порушуєш їх, тебе жде сувора кара. Злочинців запоріжці приковують до стовпа або до гармати, б'ють киями, вішають, топлять у річці, садовлять на палю.

— Ой-ой-йой! — жахнувся Кодряну.

— Жахатись нічого,— заспокоїв його Рябий. — Ми ж не злочинці й не ледацюги. Січове товариство — дружна, весела, щира сім'я, воно прийме нас, як рідних братів.

І січовики справді зустріли втікачів, як давніх, добрих приятелів. Наступного дня Данило сидів у курені кошового отамана, розповідав йому про наміри Іскандер-паші й Джанібек-Гірея. Кошовий Яцько Неродич Бородавка, кремезний, кряжистий чоловік середнього зросту з пожовтілими вусами, закинутими за вуха, довгастим гостробородим обличчям, уважно слухав Данила.

— Що ж... спасибі, пане-брате,— мовив, коли той скінчив.— Важливі, вельми важливі вісті ти привіз.— Устав, підійшов до вікна, задивився на січовий майдан, де козаки слухали кобзаря. Невдовзі обернувся, сперся спиною на лутку, задумливо проказав: — Самі ми нічого не вдіємо проти Іскандер-паші й Джанібек-Гірея, які ведуть стотисячне військо. Коли б усім козакам, низовим і реєстро--вим, купно виступити...

— А звісно, всім разом! — вигукнув Данило.— Гетьмана Сагайдачного треба кликати. Людолови бояться його, як чорт ладану.

Бородавка знову повернувся до вікна. Довго мовчав. Зрештою якимось глухим голосом заговорив:

— Звісно, треба. Але ж чи піде Сагайдачний з нами?

— А чому ж не піде? — здивувався Данило.— З ким же йому йти, як не з січовиками? Чи мо... він після того, як спалив у шістнадцятому році Кафу, помирився з людоловами?

— З людоловами він не помирився,— зітхнув Бородавка.— Але й з нами не ладить...

— Як це? — не розумів Данило.

— Бач, козаче,— задумливо сказав Бородавка,— збиткування польських панів над нашим людом стало нестерпним. Його вже ніхто терпіти не може — ні селяни, ні міщани, ні козаки. Люди поспіль почали оголошувати себе козаками, братися за зброю. Кажуть, що в тому ж шістнадцятому році покозачених селян на Правобічній Україні було вже більше сорока тисяч. Пани перелякалися. На сеймі стали кричати, що повстанці у Речі Посполитій створюють другу республіку, а в квітні сімнадцятого року послали на Брацлавщину Жолкевського. По дорозі він дізнався, що на Поділля вдерся Іскандер-паша, та й повернув до Дністра, не став битися з турками, бо ж беріг сили для розгрому повстанців. Під Яругою повів з Іскандер-пашою перемови, уклав з ним угоду і поспішив на Подніпров'я, де під Каневом і Черкасами збиралися повстанці. Серед нас не було згоди: голота хотіла битися з панами, статечні козаки надіялися схилити гетьмана на поступки. Жолкев-ський дізнався про це і вирішив скористатися нашими незгодами. В урочищі Суха Вільшанка почав перемови із Сагайдачним, що тягнув руку за статечними. Сукупно з дуками Сагайдачний згодився розігнати по домівках тих, які не були вписані до реєстру, і взяти участь у поході польських панів на Москву. Коли пани піймали облизня під Москвою, то знову взялися втихомирювати повстанців. Тоді нас зібралося під Білою Церквою більше десяти тисяч. Але Жолкевський з'явився й тут. І цього разу зайшло про перемови. Ми хотіли вести їх на раді, а пани — з депутацією. І Сагайдачний з дуками знов повів переговори з панами за нашими спинами. Пани пообіцяли збільшити реєстр до трьох тисяч,

платити козакам по сорок тисяч злотих щороку, а старшина згодилась, щоб усі, хто не попаде в реєстр, повернулися до своїх панів. Та читати нову угоду козакам вони не відважились, приховали її. Однак скоро про угоду стало відомо всім, бо ж пани наполягали, щоб Сагайдачний виконував її. І Конашевич пішов на Запоріжжя, спаливнемало наших човнів, поставив залогу на Хортиці. Тоді ми, себто запоріжці, вигшіцики й ті, що самі назвалися козаками, як тільки він пішов на Перекоп, зібралися на раду й обрали нового гетьмана.

— Кого? — насторожився Данило.

— Мене,— усміхнувся Бородавка.— Тепер у нас два гетьмани. За мною іде Запоріжжя і всі, кого пани оголосили своєвільниками, за Сагайдачним — статечні козаки. Я — тут, Сагайдачний — у Трахтемирові.

— Звісно, батьку,— обізвався Данило,— нам треба стояти на своєму. Козача потилиця панам-ляхам не хилиться... Але ж, щоб не сьорбнути ще більше лиха, щоб дати часу людоловам, мусимо-таки злучитися із Сагайдачним.

— Ясна1 річ: мусимо, — твердо мовив Бородавка.— Нині ворог у нас один. Треба їхати до Сагайдачного.— Підвів очі на Данила, пильно глянув йому в лице.— І найкраще їхати тобі, козаче. Ти привіз тривожну звістку, ти й передаси її. А від мене додай: низове товариство, як і завжди, готове до бою з людоловами. Коли ми виступимо разом, здобичники побачать, що в нас є ще порох у порохівницях.

— Що ж, батьку, я не проти. Як треба, то треба. Того ж дня Данило разом зі своїми друзями залишив Січ,

а через день він уже добивався, щоб джура доповів Сагайдачному про нього.

— Зажди, козаче, зажди,— крутив головою джура.— Зайнятий батько Конашевич. Дуже зайнятий.

— А ти зайди в світлицю, скажи, що депутація прибула,— наполягав Данило.

— Не поспішай, козаче. Гетьман теж депутацію приймає. Спудеї з Київської школи в нього. Два дні чекали.

— Та зрозумій же ти, голово дерев'яна, — починав гніватись Данило, — що в мене нагла, дуже нагла справа. Я з агарянської каторги втік, вісті важні привіз.

— Скінчить гетьман розмову, скажу.

І як не вмовляв Данило джуру, той не пускав його до гетьмана доти, поки з світлиці не вийшли чотири юнаки в довгополих киреях.

— Проходьте, пане-брате. Батько Конашевич вас чекає,— промовив тоді джура Данилові і вклонився.

Сагайдачний стояв посеред світлиці. Він був високий,моложавий, хоч у чорній бороді густо пробивалася сивина, а на високому чолі над острішкуватими дугастими бровами тонкими кривими борозенками тьмяніли рясні складки.

— Так чого тобі так нетерпеливилось, козаче? — усміхнулись чорні очі Сагайдачного й стомлено прикрились на мить довговіїми повіками.

— Ваша ясновельможність,— розхвилювавшись, почав Данило.

— Навіщо така врочистість? зауважив гетьман.— Козаки мене зовуть батьком.

— Батьку гетьмане,— заспішив Данило.— Я з полону, з каторги агарянської вирвався. Там дружина моя із сином у турецького купця в Кафі гибіє. Від неї дізнався, що турки й татари в похід на Ляхистан збираються...

— Не поспішай, козаче,— промовив Сагайдачний, дістаючи люльку.— Звідки твоя дружина довідалася про це?

— Купець своїй дружині розповідав, а Марія моя підслухала випадково. Це ж вона нам і вирватися помогла.

— Почекай, козаче, не поспішай,— знову зупинив його гетьман.— Розповідай спокійніше — і про все по порядку. Сядь краще.

Данило опустився на край стільця, передихнув і почав розповідати про своє життя в турецькій неволі, про втечу з Кафи.

— Тож мушу до Криму повертатися,— закінчив розповідь.— Татарин, який Марії допоміг нас визволити, викупу чекає. І Марія із Степанком жде. Рятувати якось треба.

— Треба, треба, козаче,— обізвався гетьман.— Але й Україну рятувати треба. І не тільки Україну. Ай Молдавію, і Волощину, і Польщу. Весь світ християнський рятувати треба.

— А треба. Звісно, треба,— аж підхопився з місця Данило.

— Сядь,— спокійно мовив Сагайдачний.— І гетьмана Жолкевського, і воєводу Граціані повідомити треба. Як там січовики?

Данило зам'явся.

— Ти мене зизим оком не накривай , козаче. І я, і Бородавка — обидва добра хочемо нашому народу, обидва прагнемо, аби йому краще жилося. Тільки не одним робом цього домагаємось.

— Січовики й сьогодні готові до походу.

— Ну й гаразд. Тоді й гаятись нічого. Тож прошу тебе: бери трьох-чотирьох моїх козаків — і спіши до Жолкевсь-кого. Якщо не в Жовкві він нині, то в Кракові. Сам розкажеш йому про все, що чув, що бачив. Згадай, як і полякам у полоні доводиться. А про викуп твоїх рідних разом подбаємо.

— А я не сам, батьку. Зо мною мої друзі по неволі — Олексій Рябий з Дону, Петро Сокира з Поділля, Кирило Осика з Полісся, Стефан Кодряну з Волощини, Владислав Забродський з Польщі — ціла чата .

— Ну що ж... Якщо обійдешся без моїх хлопців, то й добре. .Одначе одяг січовиків варто було б змінити на одяг реєстрових козаків. Польські пани на січовиків спокійно дивитися не можуть.

— Гаразд, батьку, тоді... ми вирушаємо в дорогу сьогодні.

— Це дуже добре,— зрадів Сагайдачний.— Розкажете Жолкевському все, що знаєте, а від мене додайте: якщо король згодиться збільшити реєстр і запевнить, що воль-ності козаків будуть поважатися, ми теж приєднаємося до коронного війська. Скажете, що й січовики не сидітимуть склавши руки.

— Дозвольте йти, батьку? — підвівся Данило.

— З богом, пане-брате,— простягнув руку гетьман.— Хай щастить. Повертайтеся скоріше. І в дорозі не баріться.

Перепочивши й переодягнувшись, Данило з друзями того ж дня попрямував далі. Надвечір вони добралися до Лисянки.

— Це ж моя батьківщина, друзі,— сказав Данило.— Тут я народився, тут дитинство моє пройшло. Тут батьки поховані. От що... Ви їдьте дорогою до крайньої хати. Там Денис Недопечений повинен жити. Спинитесь у нього, перепочинете, а я тим часом на кладовище — батьківським могилам уклонюсь.

Приостроживши коня, Данило звернув у вуличку. Та невдовзі спинився і повернув праворуч. Проїхавши трохи, зупинився знову.

— Ось де вона, рідна оселя,— прошепотів.

Джура — зброєносець у козацької старшини.

Агарянська — магометанська.

62 Зизим оком накривати кидати косі погляди, виявляючи невдоволення.

Чата — загін війська..

На батьківському подвір'ї ніхто не жив. Старенька хата перекособочилась, облупилась, потемніла. Солома на даху зотліла, вітер повиривав кулики то тут, то там — і наскрізні дірки виднілися повсюди. Не було й дверей та вікон — їх хтось давно зняв, щоб протопити піч..

Данилові стало сумно. Вуличкою промчало кілька вершників. Данило оглянувся — то були панські челядники. Один з них зацікавлено покосився на нього, приглянувся І

Постоявши ще хвилину-другу, Данило рушив до кладовища. Доїжджаючи до перших могил, згадав, що не знає, де поховані батько й мати.

Оглянувся. На городі, що прилягав до цвинтарної огорожі, побачив стареньку жінку, яка рубала капусту. Під'їхав до неї, зліз з коня.

— Бабусю,— звернувся,— чи не сказали б ви, де поховані Корній і Пріська Тягнирядна?

— А чому, голубе, не показати? Родичі ж. Ховала їх обох,— поклала бабуся сапу на землю, задріботіла до Данила, прикривши руку дашком до лоба: сонце було на заході й било в очі.— А ти ж, чоловіче, хто будеш, що їхні могили бачити хочеш?

— Данило я, бабусю. Син їхній.

— Ти ба'! — сплеснула жінка руками.— А я ж тебе малим тільки й бачила. А це такий козарлюга! А казали ж... ніби ти десь... подівся... чи що...

— Мало що кажуть, бабусю.

— Та яка ж я тобі бабуся? Я ж тітка Горпина. Хіба забув?

— Забув, тьотю...— винувато закліпав Данило. Жінка витерла руки об запаску, потягнулася до небожа,

взяла за голову, нахилила, поцілувала:

— Хай же щастить тобі, сину. Спішиш кудись?

— Спішу, тьотю. Спішу. Назад їхатиму, заскочу до вас. Вона провела Данила до каплички, показала дві акуратні, посипані жовтим піском могили.

— Оце вони,— проказала, змахнувши сльозу.— Обоє рядом. Померли в один день, то поруч і поховали.

Данило опустився на коліно, перехрестився:

— Простіть, тату й мамо, що так довго йшов до вас. Не міг я раніше. В полоні був. А Марія й Степанко мої ще й досі там.— І, схилившись, тяжко заплакав.

— Ти сам, небоже? — почув перегодя.-— Зайшов би хоч на часинку в хату.

— Не можу, тьотю. У Дениса Недопеченого мене друзі чекають. Хай іншим разом. Як повертатимусь...

— З дитячих літ не був... Вже й дядька Карпа нема. Теж пан віку вкоротив...

— Зайду, тьотю, непременно зайду. І з паном поквитаємось... Хай... прийде його час...

Нараз хтось кинувся ззаду на Данила, збив на землю, почав вивертати руки.

— Боже мій! — скрикнула тітка.— За що ж це ви, ан-цихристи, на людину напали? Здрайці прокляті! Ланці нещасні!

— Цить, стара,— обізвався хтось хрипкуватим голосом,— бо як тарахну по головешці оцим києм, то й клепок не позбираєш. Вишкірилася...

— Тю на тебе, окаянний,— заплакала тітка.— Верзеш таке на стару людину. І язик тобі не одсохне, і руки не покорчить, і голову назад не поверне...

Данилу скрутили руки, зв'язали налигачем, підвели на ноги.

— Ну, як? Докозакувався? — став перед ним панський челядник, єхидно посміхнувся.— Думаєш, пан Чермін-ський забув про тебе? Дев'ять років чинш не платиш...

Так он воно що! Пан Чермінський! А він, Данило, й забув про нього. Дев'ять років про Україну думав, а пана й разу не згадав. Бодай би його лиха година побила ще в колисці.

Челядників було п'ятеро. Вони вивели Данила з кладовища, підштовхуючи киями, підвели до коней, накинули на шию петлю, всілися верхи на коней і погнали чвалом уперед. Данило спіткнувся зразу, але втримався.

"Боже, дай сили витерпіти,— прошепотів,— не дай упасти... бо кінець буде. Мати божа, заступися".

Бігти було не так і важко — тягнула мотузка, але кількарічна неволя давала про себе знати. Данило почав засапуватися, а там і незчувся, як закрутилося в голові, потемніло в очах — і він повалився на землю. Коні не стишили бігу й поволокли його далі.

Отямився Данило на панській стайні. Ніс і рот були забиті землею, лице горіло, тіло нестерпно боліло. Він тяжко застогнав і спробував перевернутися.

— Ага! Перестав прикидатися! — хтось злорадно прошипів збоку.

Данило відкрив очі. В напівтемряві помітив кілька челядників, а в дверях — розповнілу присадкувату постать. "Пан Чермінський",— догадався.

— То як, хлопе? — обізвалася каркаючим голосом постать.— Згадав, чий ти?

— Козак я,— перемагаючи біль, закривавленими губами вичавив Данило.— У наглій справі до гетьмана Жол-кевського посланий...

— Ов-ва! — заходився сміхом Чермінський. — Хлоп став послом. І чиїм же, якщо не таємниця?

— Батька Сагайдачного! — відрізав Данило.

— Он як! Здрайця здрайцю уповноважив везти коронному гетьманові важну супліку! Ха-ха-ха-ха! І де ж та супліка? Про що в ній пишеться, пане посол?

— Нема в мене ніяких суплік. Розв'яжіть мені зараз же руки. Я скаржитись буду!

— Ха-ха-ха-ха! — залився реготом Чермінський,— Може, скажеш — кому?

— Його ясновельможності гетьманові Жолкевсько-му! — відрубав Данило.

— Ха-ха-ха-ха! — глумливо гиготів Чермінський.— Хлоп буде скаржитися на свого пана! Чули таке? В Речі Посполитій Польській хлоп хоче скаржитись на пана! Ха-ха-ха-ха! — брався за живіт Чермінський,

крутився то туди, то сюди.— Ану, хлопці, покладіть його на ослін, спустіть штани та полосніть трохи канчуками те місце, що нижче поперека примостилося. Може, хлоп отямиться та й іншої пісеньки заспіває?!

Челядники підбігли до Данила, зірвали жупан, сорочку.

— Не смійте! — дико блиснув очима Данило, вдарив ногою в живіт панського посіпаку, що крутився попереду, збив ліктем другого, турнув плечем у підборіддя третього. Решта челядників розскочилися в різні боки, зам'ялися. Данило тим часом наблизився до стіни, уперся спиною в дошки.

— Не підходьте, лакузи, — застеріг,— коли жити хочеться.

Челядник, котрому дістався удар у живіт, в'юнився на землі, белькотів, похрипуючи:

— Панове, та що ж це ви... Валіть його на землю. Він же мені всі нутрощі відгепав... Бийте його.

— Хапайте його! — заверещав і Чермінський.— На ослін хлопа! Я сам буду катувати!

У дворі злякано завалували собаки, закудахкали кури, розлітаючись вусібіч.

— Що там? — повернувся Чермінський до брами й отетерів: прямо на нього летіло кілька козаків.

З д р а й ц я — зрадник.

Ланець — лайливе слово, вживається в значенні негідник, бешкетник.

Супліка — письмове прохання.

— Матка боска! — скрикнув пан, метнувся в куток і шмигнув за стару колимагу. За ним порачкували й челядники, кинувши канчуки й киї.

— Даниле, де ти? — гукнув Олексій Рябий, зупинивши коня в дверях.

— Тут я, братці,— вийшов на світло Данило.

— Боже мій! — скрикнув Петро Сокира.— Що ж вони зробили з тобою?

— Розв'язуйте швидше руки, — звелів Рябий друзям, а сам, скинувши сорочку, почав витирати Данилові обличчя.

— Обережно, брате,— простогнав Данило. — Водою трохи помочи.

— Ні, брате, ми оковитою краще тебе обмиємо. Аби зараза ніяка не причепилася. У цирульника пляйстер дістанемо.

— Пече ж, — скривився Данило, як тільки Олексій, змочивши рукав сорочки горілкою, провів злегка по щоці.

— Потерпи, друже. Не таке ж терпіти доводилось... Обмивши Данилові обличчя й руки, Рябий повернувся

до супутників:

— Чому ж стали як укопані? Живий наш отаман, а це головне. Подряпався трохи — це нічого, заживе. А де ж люципер той зі своїми посіпаками? Куди щезли?

— Та он же в кутку за колимагою, — тицьнув рукою праворуч Стефан Кодряну. — Зачекай, ось я кия замашні-шого виберу...

— Ану, вилазьте, козолупи! — гримнув донець.— І то швидко! Часу не маємо. Бач, які спритні.

— Не дозволю! — переляканим голосом пропищав Чермінський.— Єстем шляхтич! Я крулю поскаржусь! Я...

— Вилазь! Вилазь! — підійшов до колимаги Кодряну, постукав києм рб дверці.— Не барися, пане. Ми й справді часу не маємо.

— Що ти просиш його, Стефане? — обурився Кирило Осика. — Він своїх селян просив коли-небудь? Посторонись трохи, я його іншим робом...

— Я був маршалком! — заверещав Чермінський.— Моя матка...

Осика перегнувся через передок карети, ухопив пана за комір.

— Я сам! Я сам! — запручався Чермінський.

58 Маршалок — голова сейму, голова в раді сановників, старший у

громадському зібранні, у війську тощо.

—

Він вирачкував з-під карети, обтрусився, закопилив нижню губу.

Владислав Забродський повернув його обличчям до себе, пирхнув:

— Ов-ва! Пан не тіко перепудився, а й обкалявся.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготали козаки на всю стайню.

— Не позвалям! Єстем шляхтич! — прошипів Чермінський.— А ти, гунцвот ,— глипнув на Забродського,— таке ж бидло...

— Помовч, помовч, пане, — спохмурнів Забродський.— Я хоч і поляк, і католик, а не таке...

— Всі поляки брати, — заскімлив Чермінський.

— Чорт тобі брат, а не ми, — кинув Владислав, вибираючи на долівці кия. — Лягай! Та нюні не розпускай. А то аж дивитися гидко...

Пляйстер — ліки, виготовлені з оливи, каніфолі і воску.

Гунцвот — собачий син, шельма.

— Та що ви? — ще раз крутнувся Чермінський. — Панове козаки. В мене злоті є. На дорогу вам дам... Коні в мене добрі...

— Від злотих не відмовимось, — обізвався Рябий,— Скільки там їх у тебе?

— Сто злотих дам...

— Фю-ї-ть,— свиснув Олексій. — Туди к чорту. Мар-шалком був, батька зацного мав, а сто злотих за себе заправив.

— Двісті злотих, панове.

— Ти що, пане, на ярмарку чи де? — підійшов до нього ближче Кирило.— Не гендляр же, а шляхтич... ніби... Тисяча злотих — і ні гроша менше. Чув?

— Згода, панове, згода,— забелькотів Чермінський.

— Де вони лежать? — Кирило взяв пана за підборідок, глянув йому в очі.

— В шкатулці, добродії. В скрині вона, за правими дверцями. В опочивальні.

— Гаразд, перевіримо.— Кирило поспішив до панського будинку.

— Зажди, друже,— зупинив його Сокира.— Разом безпечніше.

— А далі що? — розвів руки Кодряну. — Злотими пан і відбудеться? А злоті ті ж людською кров'ю прироблені. Хіба ж вони його? Га, Даниле? Отак познущалися над тобою, а ти мовчиш?

— Хіба тільки надо мною знущалися? Он люди стоять. Хай вони скажуть і про пана, і про челядників.

Козаки оглянулися. Весь двір був виповнений селянами. В білому полотняному одягу й крислатих солом'яних брилях стояли чоловіки, у таких же сорочках і темних запасках — жінки.

— То як, люди добрі? Відпускати пана? — звернувся до них Рябий.— Він хоче відкупитись. Тисячу злотих пообіцяв за гріхи свої.

Селяни мовчали.

— Причини двері, Олексію, обізвався Данило, щоб пан і його виводок нічого не бачили й не чули, а тоді й запитуй.

Рябий прихилив стулки дверей, притулився до них спиною, всміхнувся до селян:

— Ну то як? Що робити з паном?

— Всипати йому по саму зав'язку! — гукнули з гурту

— Щоб до нових віників пам'ятав!

— Щоб і дітям заказував!

Щоб не бидлом нас звав, а людьми!

— Що ж, — сказав Рябий, — воля ваша. Хочете всипати — всипте. Ми зав'яжемо пану і його прихвосням очі, а ви вже сипте їм стільки, скільки вони заслужили. Воля ваша.

Чермінський знову кричав, погрожував, упирався, але, коли Петро Сокира підніс йому кулака до носа й сказав: "Бачиш, яку довбню ношу з собою? Цвяхи забиваю. Стукну раз по голові — і не писнеш!", змовк. Невдовзі Чермін ський лежав на ослоні, а челядники на землі — і селяни, вишикувавшись вервечкою, один— за одним підходили до ослона, брали кия й згонили свою злість на тих, хто знущався над ними все життя.

Сонце клонилося на захід, коли Данило з друзями виїхали з села.

— Де на нічліг спинимось? — запитав Данило.

— У лісі! — радісно вигукнув Кирило Осика.— Де ж іще? — І безпечно, і затишно, і зручно.

— Таж холодно. Земля вже замерзає, — зіщулився Код-ряну.

— Тю-ю-ю. А цигани ж і взимку надворі ночують. А ми козаки,— наполягав Осика.

— Заперечень нема? — знову озвався Данило.

— Нема, нема, Даниле, — загомоніли козаки.

За півгодини доскочили до розлогого бору. Назбирали сухої трави, хмизу, шишок. Розклали вогнище, посідали півколом.

— Нічого кращого немає, промовив Осика, — як сало,підсмажене на вогні в лісі. Настромиш на шпичку, пригрієш гарненько, воно як зашкварчить — так слина й покотиться. Підставиш кусень хліба під сало, а з нього кап-кап-кап. Ох і смачно ж!

— А в нас і сало є. Курінний аж три четвертинки дав. Каже — в дорозі знадобиться,— згадав Петро Сокира і розв'язав торбу. Дістав звідти загорнений у чисту полотнину шматок, почав різати на частини й роздавати товаришам.

— А шпички самі робіть, сухарі свої їжте,— додав. Сало приємно пахло, лоскотало ніздрі.

— Ох і смачне, — облизував хліб Осика.

— Що правда, то правда,— згоджувався Кодряну.

— На гарну страву я мастак непоганий, — усміхнувся Осика.— Коли б оце ще вареників з маком, медом помазаних! Ох і хропілося б тоді!

Повечерявши, козаки зробили з гілля постіль, послали чапраки , вкрилися киреями й почали дрімати.

— А я буду на чатах . Вогонь підтримуватиму,— сказав Рябий. — Я і в сідлі висплюсь.

Вдосвіта загасили вогнище й рушили далі. Сосни стиха шуміли, перешіптувалися. Сварилися сойки, скрекотіли сороки, цвіріньокали синички, стукотіли на сухих стовбурах дятли.

— Славно в лісі, — усміхався Кирило Осика.— Повернуся додому, знову лісником буду.

Чапрак — вовняна підстилка під кінське сідло.

Кирея — верхній довгий суконний одяг з відлогою.

Стояти на чатах — охороняти щось,вартувати.

З

Канцлер Станіслав Жолкевський після обіду любив помріяти. Заклавши руки за спину, він і сьогодні крізь заплакане вікно дивився на покриті лапатим інеєм віти берези й подумки блукав у сивій давнині. Думав про походи й битви Александра Македонського, Ганнібала, Юлія Цезаря, захоплювався їх рішучістю, сміливістю, наполегливістю. Особливо йому імпонував Юлій Цезар. Жолкевський намагався наслідувати його. "Прийшов, побачив, переміг — геніально!" — вигукував він не раз. Йому, Жолкевському, теж доводилося частенько проявляти мужність, нападати несподівано, діяти рішуче. "То не полководець, котрий знається із сумнівами, бариться, вичікує",— казав він раз у раз сам собі.

Знову чомусь згадався той здрайця Наливайко. Скільки літ минуло, а й зараз якось моторошно. А все тому, що той самозваний гетьман не знав воєнної науки. Зібрав зграю пройдисвітів і три роки не давав спокою всій Речі Посполитій. Уникав чесної зустрічі... Хоча й не завжди... Хитрував... Одначе, й він, Жолкевський... Але то був рокош... Які ж тут правила? Про яку честь можна говорити, коли маєш справу з хлопом? З бидлом отим? З розбишаками запорізькими? Хіба вони вояки? Здрайці та й годі.

Інша річ — похід у Молдавію й Трансільванію... Проти Бетлена Габора доведеться діяти зовсім іншим робом...

Похід, у який збирався Жолкевський, був викликаний війною між Католицькою лігою й Протестантською унією.

На чолі Католицької ліги стояли Габсбурги, династія, що правила в Австрії, Іспанії й підлеглих їм країнах. Лігу підтримували папство й католицькі князі Німеччини.

До антигабсбурзької коаліції, чи то Протестантської унії, входили католицька Франція та Швеція, Голландія, Данія, а також Англія. Вони опиралися на протестантських князів у Німеччині, антигабсбурзький рух у Чехії та Трансільванії (частина Угорщини).

Війна між Лігою й Унією (пізніше названа тридцятилітньою) розпочалася в 1618 році повстанням чеського народу проти поневолювачів. На допомогу чехам прийшов трансільванський князь Бетлен Габор, що визволив від австрійців північ Угорщини й Словаччини. Об'єднані повстанські сили завдали кілька поразок Габсбургам і в жовтні 1619 року підійшли до Відня.

Польський король Сигізмунд III, що в 1613 році уклав союз з Габсбургами, послав за Карпати загони Лісовського, які почали спустошувати Словаччину. Бетлен Габор мусив зняти облогу Відня.

У Польщі було немало противників втручання у війну між Лігою й Унією, бо це могло привести до конфлікту з Туреччиною, яка хотіла посилити свій вплив у Центральній Європі й обіцяла підтримку Бетлену Габору.

Проте Сигізмунд III вважав, що допомога Габсбургам у боротьбі проти їх повсталих підданих примусить змовкнути невдоволених, адже Габсбурги обіцяють повернути Польщі Сілезію, яка ще в XIV столітті була приєднана до чеської корони.

Та Габсбурги не поспішали повертати Сілезію, і Сигізмунду III довелось маскувати свої дії й запевняти, щопохід у Молдавію здійснюється не заради допомоги Габс бургам, а з метою підтримки молдавського гос подаря Граціані, якого не злюбив султан.

Роздуми Жолкевського перервав джура, що зазирнув до світлиці:

— Ваша світлість, гінець від Сагайдачного.

— Від кого? — кинув через плече гетьман.

— Від Сагайдачного, ваша світлість. Жолкевський насупився. "Теж іще полководець,—

прошепотів. — Збере головорізів та й розбійникує по всім Чорнім морю. А під Москвою — ні туди і ні сюди. Постояли-постояли та й назад потягли".

— Кликати, ваша світлість? — нагадав про себе джура.

— Проси, — обізвався Жолкевський. — Тільки одного. І ноги хай добре витре. Та жупан від пилюки витріпає.

Данило, ввійшовши в покої гетьмана, на якусь мить розгубився — напівморок, похмурі лиця якихось пращурів гетьмана на парсунах , важкі меблі, набурмосений господар, та за хвилю опанував себе, низько вклонився, відтак виструнчився й заговорив:

— Гетьман його королівської милості Війська Запорізького Петро Конашевич Сагайдачний просив зичити вашій ясновельможності доброго здоров'я й вічного благополуччя.

— Дзенькує... бардзо,— промовив гетьман, потім спо-хопився.— Будеш, козаче, і йому того зичити.

— Гетьман Петро Конашевич ніякої цидули не писав... з огляду на всякі дорожні несподіванки, а тому просив, аби ви, ваша ясновельможність, вислухали мене.

"Хлоп, а поштивий, — зауважив подумки Жолкевський.— І честь знає. Буває ж таке..."

— Сідай, козаче, розповідай,— промовив поблажливо. Данило зам'явся: сидіти в присутності панів ніколи

не доводилося.

— Ваша ясновельможність,— промовив,— коли про важливі речі йдеться, а тим паче про наглу справу, сидіти незручно.

"Ще й розумний,— знову відзначив гетьман про себе.— І де вони такі беруться серед хлопів? І шкіл не кінчають, і по чужих краях не роз'їжджають..."

— Гаразд, — махнув рукою, — я слухаю.

Данило розповів, що привело його в покої канцлера.

Рокош — заколот, бунт.

Парсуна — портрет.

— Похвально, дуже похвально,— сказав Жолкевський, вислухавши гінця.— Спасибі тобі, козаче, щире спасибі. І пану Сагайдачному спасибі. Мало, дуже мало козаків дбають про наш маєстат , скоріше... більшість діють навпаки. Та, на щастя, й серед вас є справжні сини вітчизни. У серпні, кажеш, козаче? Що ж... Я встигну... Шляхетне воїнство не звикло баритися. Це ж не Запоріжжя, де кожен сам собі пан...

Данило пропустив мимо вух глумливі слова Жолкев-ського й знову заговорив:

— Батько Конашевич просив запитати: чи не згодились би ви, ваша ясновельможність, аби й козаки сукупно з вами виступили проти тих зухвальців? Звісно, коли найясні-ший пан круль і сенат зволять збільшити реєстр і дати запевнення, що козацькі вольності ніхто порушувати не буде...

Лице гетьмана знову спохмурніло, акуратно підстрижені брови насупилися, вуса настовбурчилися, загорілі щоки збуряковіли.

— Не хочу я з грицями воювати! Нехай ідуть до ролі альбо свині пасти,— вигукнув він зозла й осікся. "Навіщо ж я так видаю себе перед нижчим себе".

Данила мов окропом хто облив. Він аж тіпнувся, аж рота розтулив, та вчасно стримався. "Тримайся,— подумки наказав сам собі.— Не подавай виду, що ти розірвав би цього негідника на місці. Не надавай значення його лепету... Це ж старий, закоханий лише в самого себе, зазнайкуватий можновладець, який тільки й думає, що вся Польща

тримається на ньому одному. Невже тобі, Даниле, вперше терпіти кривди й образи? Невже твої брати злиняють від того, що скаже про них якийсь Жолкевський... Скільки таких, як він, було і скільки ще буде, а народ український жив і житиме. Боляче слухати образливі слова, але що зробиш? Погубити себе легше всього..."

— От що, козаче, — погамувавши свої збурені почуття, зрештою обізвався Жолкевський.— Скажеш пану Сагайдачному, що поки що нема потреби... нам сукупно виступати... Адже ж татари й турки йдуть не на Польщу, не на Вкраїну, а лише на допомогу здрайці трансільванському — Бетлену Габору. А якщо вони повернуть і на наші землі, то це ж буде всього-на-всього звичайнісінький набіг здобичників, з яким я зможу справитися й сам. За звістку ж ще раз щирадяка, — потім швидко карбованими кроками підійшов до скрині, вийняв з неї шкатулку, дістав капшук.

— Ось тут, козаче, трохи злотих.— Думаю, що цього досить, аби викупити з неволі твоїх сина й дружину...

— Ваша ясновельможність, хіба ж я за плату? — Данило звів карі очі на гетьмана.

— Бери, бери,— підійшов Жолкевський упритул до нього, тицьнув у пазуху капшука.— Це не плата. Туркам будеш платити. А я дарую їх тобі. Зрозумів? Дарую... за твою чесність, за те, що ти не такий, як інші, як всі твої друзі, що нас у ложці води втопили б...

Данило опустив очі, прикусив язика, зціпив кулаки. "Боже, всемогутній боже, дай сили витримати".

— Іди, козаче,— почув ніби уві сні. Він уклонився й вискочив за двері.

Жолкевський знову підійшов до вікна, задумався. Невже доля перестала усміхатися йому? Все ж ішло так добре...

Він, як і всі правителі Речі Посполитої, був певний, що мир з Туреччиною досить міцний, що в Стамбулі їх вважають своїми спільниками у боротьбі з українським козацтвом. І от тепер... клятий Іскандер-паша зібрався в похід...

Ясна річ, не Бетлен Габор потрібен Туреччині. Султан хоче ловити рибу в мутній воді. Запахло поживою, от і преться в Європу. Фортеця Вац на півночі Угорщини муляє очі. Аякже... Ласий шматочок... Рукою подати до Чехії.,, та й зрештою до Польщі...

Яка близорукість! Думати про нові надбання тоді, коли під носом розбійники плюндрують давно придбане... Лотр Сагайдачний розгромив Кафу, Синоп, пограбував околиці Стамбула, а вони... Дочекаються, що він увірветься й у се-раль Османа II. Слава ж так запаморочила голову тому козацькому здрайці, що він ні перед чим не спиниться.

Згадалося, як в'їжджав Сагайдачний у Київ після погрому Кафи в шістнадцятому році, як славили його гречкосії з усієї України. Ще й зараз у вухах дзвенить грім гарматної й мушкетної яси на честь лайдака, урочистий благовіст схизматських дзвонів, захоплені вигуки київських зівак. Косматі попи стрічали його навіть з хоругвами, іконами, хрестами.

А він витеребився на білого коня, схиляє голову то в один бік, то в другий, кланяється, дякує... Куди ж... Другий Юлій Цезар...

Здрайця... Та що поробиш... Він закопилить губи ще й не так, якщо Іскандер-паша говоритиме одне, а чинитиме інше...

Ще в чотирнадцятому році румелійський бейлербей Ахмед писав йому, Жолкевському, що одержав від султана наказ будувати фортеці, щоб перешкодити запоріжцям виходити з Дніпра в Чорне море. Тоді він, Жолкевський, відповів бейлербею: "Якщо треба буде, допоможемо один одному проти спільних ворогів, ви зі свого боку, ми зі свого, щоб знищити їх дощенту".

У шістнадцятому році румелійський бейлербей пропонував йому, Жолкевському: "Будемо їх тіснити, я від Очакова, а ви з другого боку". Того ж року він, Жолкевський, висловив Іскандер-паші задоволення тим, що турки збираються розгромити запоріжців, і запевнив його: "Тих, що будуть ховатися у наших краях, будемо знищувати".

Ці клятви й обіцянки у вересні 1617 року було закріплено в Ярузі так званим Бушівським договором, за яким польська сторона зобов'язувалась платити данину татарам, не втручатися у справи Молдавії, Трансільванії й Валахії, зруйнувати прикордонні фортеці і заборонити козакам виходити в Чорне море.

Маєстат — велич.

До р о л і — до землі (rola (пол.) — земля, рілля).

Сераль — європейська назва султанського палацу

Іскандер-паша не забув про це, адже він, Жолкевський, не тільки поставив свій підпис на папері, а й через місяць змусив Сагайдачного підписати Вільшанську угоду... А тепер той же Іскандер-паша збирається, в похід...

А може, й цього разу вдасться порозумітися й розійтися так, як під Яругою? Дав би бог...

Отже, ніяких козаків! Хіба що... кілька десятків охочих стрільців. Так-так... охочих... Тільки ради того, щоб показати тому "главі Угорщини" Табору, що проти нього йде вся Східна Європа. Що угорського здрайцю готові бити навіть запорізькі здрайці... І таки не більше кількох десятків, аби не подумав Іскандер-паша, що він, Жолкевський, помирився з козаками, що забув свої клятви й обіцянки...

Тільки так! І не гаятись! Жодного дня, жодної хвилини. Швидше зайняти Молдавію, перетягти на свій бік Граціані! Іскандер-паша буде поступливіший, коли побачить, що вся Молдавія в його, Жолкевського, руках... І не тільки Молдавія, а й Волощина, й Трансільванія... Швидше розгромити Габора! Тоді Іскандер-паші нікого буде захищати, нікому допомагати!

Тож не гайся, Станіславе! Дій, як Цезар! Лаври переможця дістаються тільки тому, хто мужній, відважний, сміливий, тільки тому, хто йде вперед, не оглядаючись назад!

Обуренню козаків не було меж. Як тільки Данило, виїхавши за Жовкву, розповів про свою розмову з канцлером, вони зупинили коней і навперебій загукали:

— Отак і сказав: не хочу з Грицями вкупі воювати?

— Так і сказав. В огнище вкинувся і додав: хай ідуть до ролі альбо свині пасти.

— Ах він пика свиняча! Блазень смердючий! Очамрів він, чи що?

— І чому ж ти не заїхав йому в пику?

— Стримався якось. А руки так свербіли, так свербіли.

— Така свиня невдячна, а ще й канцлер. Якби не Гриці, то турки й татари і Жовкву твою і тебе самого давно захопили б.

— До Кракова й Варшави дійшли б!

— Всю Польшу сплюндрували б!

— А Сагайдачний з ним ще й під Москву ходив.

— Що було, те було. Більше не піде. Як розкажу йому про Гриців, зразу охолоне.

Повертались назад тією ж самою дорогою, якою добиралися до Жовкви. Минали убогі села, ліси й переліски, діброви й левади. Спинялись на нічліг за наполяганням Кирила Осики в лісах. Смажили сало, варили куліш. Олексій Рябий уполював вепра — тому й м'яса було вдоволь.

— Вареників оце б з маком,— пожартував Данило, скоса поглядаючи на Кирила Осику.

— То в чому ж справа? — вигукнув Петро Сокира.— Завтра можемо й покуштувати.

— А де б то? — обізвався Кирило Осика.

— Як де? В моєї Килини. До Вільхівки — палкою кинути, і майже по дорозі, ну якогось там півгону вбік.

— А що, хлопці? — заблищали очі в Данила.

— А чи не вийде так, як у Лисянці? — засумнівався Кодряну.— Пан живе в селі? Чи де?

— Таж у селі... Влітку тільки. Правда, я з села на Січ махнув давно, то як там зараз — хтозна.

— Як вовка бояться — в ліс не ходити,— кинув Кирило Осика. — У Лисянці викрутились, викрутимось і тут. Кажи не кажи, а шість чоловік — це ж сила!

— Та ще й яка сила! — ухопився за слово Сокира.— Шість козаків вартніші кількох десятків панських посіпак.

— Так чи не так, а боятися нам нічого,— зауважив Владислав Забродський.— Як же це — з неволі вирватись і додому не заскочити, жінку й дітей не побачити? Та коли б вони в мене були, то я за тридев'ять земель махнув би.

— Коли б оце мимо Полісся їхали, я теж не втерпів би, — підкинув і Кирило Осика.

— Поїхали, братці,— сказав Данило,— Веди, Петре. Тільки ж пам'ятай: батько Сагайдачний наказував не гаятися.

— А ми й не будемо,— запевнив Сокира. — Одна нога — там, друга — тут, на битім шляху, яким їдемо. Сини ж у мене, братці,— почав хвалитися він, — орли! Ще в пелюшках до шаблі тягнулися. А коли підросли — то хлопцями всього села верховодили. Панські полигачі інакше, як розбишаками, й не звали їх.

Добралися до Вільхівки десь опівдні.

Килина Петрова була вродливою жінкою: і чорне, заплетене в дві коси волосся, і тоненькі брови, і бліді щоки з невеликими ямочками, і великі сині очі — все в ній було привабливе, миле, ніжне. Хлопці Дем'ян і Роман, цибаті підлітки, були схожі на батька — високі, підтягнуті, сухорляві, сіроокі, гостроносі, довгорукі. Вони спочатку засоромлено тупцювали на місці, та коли мати, захлинаючись од сліз, кинулась на шию козакові з довгими вусами й закричала: "Петре, невже це ти?", теж підскочили до нього, обхопили за плечі й слідом за матір'ю почали цілувати його.

— Ну... досить, досить вам, — пручався Петро, витираючи сльози. — Дайте ж я на вас погляну. Я ж дев'ять років вас не бачив. Я ж і слова не чув про вас... Я ж і не сподівався вас уже побачити...

Як тільки Килина й сини випустили його зі своїх обіймів, він почав знайомити сім'ю з побратимами.

— І на каторзі разом, і на Січі разом, і в дорозі разом. Одним словом, Килино, всі ми — нерозлийвода.

— Ой лишенько, — заметушилася жінка, — гостей повна хата, а в мене ж... Борщу тільки на трьох... Та й каші не більше... Доведеться зачекати... Вибачайте вже... Я зараз... Я швиденько...

* В огнище вкинутися — скипіти, розсердитися.

— Килино, — зупинив Петро дружину,— не метушись. У нас є що поїсти. Козак завжди возить усе необхідне з собою.

— І скажеш, Петре, таке, — махнула жінка рукою.— Який ти козак. Ти хазяїн сьогодні, а вони гості.

— Та ми ж, Килино... Та я ж заїхав на вас глянути... Скільки не бачив. Уже не сподівався...

— Мовчи, — взялася жінка руками в боки. — Не встиг у хату ввійти, а вже перечити починаєш? Де це ти такого набрався?

— Та що ти, Килино?! — знітився Сокира. — Та коли я перечив тобі? Ти ж мати в нас, — закліпав він винувато, глянув на синів.— А мати всьому голова. Так же, сини?

— Отож! — переможно вигукнула Килина. — А якщо так, то сядьте та й чекайте. Я зараз...

— То, якщо ти вже так вирішила, — несміло обізвався Петро, — то, може б, вареничками нас порадувала... З маком... Вони ж у тебе такі смачні, такі запашні, такі солодкі виходять... Ніхто, мабуть, у нашому селі таких не зварить...

— Мати в нас така,— обізвався Дем'янко.

— Усе в неї найкраще, — додав Роман.

— Правильно, хлопці,— підтримав Петрових синів Владислав Забродський, — матка — то найкраще на землі. Вона й народила вас, і вигодувала, і виростила, і на путь істини наставляє. Одним словом, людей з вас робить.

Килина розпалила в печі, поставила воду на окріп, звеліла синам товкти мак, а сама кинулась до сусідів позичити сироватки. За хвилину вона вже місила тісто, розкачувала його на стільниці. Не встигли козаки випалити по люльці, як на столі парувала макітра з варениками, а в мисці золотисто поблискував мед, принесений Дем'яном і Романом від діда.

— Сідайте, сідайте, — припрошувала Килина козаків. Данило дістав карафку з горілкою, в'язку тарані. Налив усім по чарці.

— А хлопці ж як? — глянув на Дем'янка й Романа Олексій Рябий.— Старалися так... Аж на другий кінець села бігали...

— Ми не п'ємо, — промовив Роман.— Рано ще, дядьку.

— Хай підростем, станем козаками, тоді вже,— додав Дем'ян.

— Тільки знайте, — всміхнувся Олексій, — козак п'є лишень тоді, коли нічого робити. А байдикувати йому майже не доводиться, завжди робота є: то ліс треба рубати та до Дніпра тягати, то чайки рихтувати, то військову справу опановувати, то в похід іти. А в поході горілки ані краплі не можна. Отак-то.

— І правильно,— промовив Дем'янко.— Дід Охрім казав: хто в чарку заглядає, той розум пропиває.

Вареники в Килини були й справді смачні. Покуштувавши їх, козаки забули й про горілку, і про тараню, й про капусту, що внесла Килина з комори.

— Ех, коли б моя жінка коли-небудь щось подібне зварила,— зітхнув Кирило Осика. — Правда, потапці в неї з салом теж непогані бувають.

— Та куди тим потапцям до цих вареників, — обізвався й Кодряну.— Куштував я одного разу потапці — хліб підсушений та й усе. Правда, коли до них гаряча рибна юшка, то й непогано. А це... пальці облизував би.

— А пухкі ж які, — задоволено говорив Данило.

— В роті так і тануть, — усміхався Забродський.

— Моя Килина така вже. Як спече або зварить, то ніхто нічого поганого не скаже. Як весілля в кого, або хрестини, або поминки, так її й кличуть. Краще неї ніхто вже не зготує.

— Бачу, Петре, який ти був, такий і зостався. Любиш поговорити, — сказала дружина.— А самому свою жінку хвалити нічого. Хай люди побачать, яка вона в тебе, та й скажуть своє слово.

— А що тут казати, — вихопився Олексій Рябий.— Крім доброго слова, нічого іншого не скажеш. Коли б мені таку жінку, я й лиха ніколи не знав би, і на інших зизим оком не поглядав би.

— У мене Горпина теж до страв придала, але ти, Кили-но, — додав Кирило Осика, — набагато її перевершила.

Данило їв мовчки. Його Марія все готувала теж смачно, але ж... Як-то вона зараз? Що робить? Що думає? А Степанко?

Глянув на Сокириних хлопців* Серце щемно занило, бентежно забилося. Коли ж його дитина побачить рідний край, обніме батька, притулиться до дідуся й бабусі?

Маріє, кріпись.

Жди, рідна. Вір.

Пообідавши, козаки подякували господині й почали збиратися в дорогу.

— І ти? — взялася в боки Килина й підступила до Петра.— З якого це часу ти сам став вирішувати, що робити і як бути? Га?

— Та я...— розгубився Петро.— Хіба я сам? Це ж товариство так поклало. Ми ж посли...

— Ти баМ — сплеснула руками Килина.— А може, ти мій чоловік?!

— А я хіба що? Кажу ні? — розвів руки Сокира.

— А якщо мій чоловік, то й слухай мене, а не товариство. Поблукав десять літ — і досить. Пора й честь знати. Дітям раду треба давати. Пан почав їх на панщину замість тебе гонити.

— Хай він... Хай він... Удавиться тією панщиною, як нечистий галушкою,— закричав Петро.— Хто козаком хоч день побув, той панщини й години не— робитиме. Я пятнадцать літ на його полі за плугом ходив. Дев'ять літ на каторзі веслував. Досить з мене!

— А з мене? — звузила очі Килина.— І панщина, і господарство, і діти? Теж п'ятнадцять літ. Поки ти дома був, ще сяк-так було, а як сама з ними зосталася, знаєш, скільки натерпілася? — схлипнула Килина.

Петро підійшов до неї, обняв.

— Килино,— промовив,— ми ж тільки стрілися, а ти вже так напосілася на мене. Люди ж стоять, слухають усе...

— А люди — то що? Жінок не мають? Не слухають їх, чи що? Та що ж то за чоловік, який жінку не шанує?

— Та я ж... шаную тебе, Килино. Дев'ять років день і ніч про тебе думав. Коли б ти знала, скільки снилась мені...

— От що, Килино, — підійшов до них Данило. — Жінку треба і шанувати, і поважати, і слухати. Без цього ладу в хаті не буде. Я ось теж... без своєї... як без рук... Але ж... У Крим треба їхати, її з дитиною рятувати, в неволі вона, а гетьман до Жолкевського попросив поїхати. Справа дуже нагла. А Жолкевський, трясця його матері, дибки став. Що скаже тепер батько Сагайдачний? Не будемо ж чекати людоловів на печі. Гукне: "В похід, братці!" — і всі підемо. Мати, батько, жінка, діти — всі рідні, та рідний край — дорожче, Килино. Коли йому небезпека загрожує, всі маємо на його захист ставати. Мучились дев'ять літ, ще

рік-два якось переб'єтесь. У вас же сини, Килино, уже дорослі, господарі уже...

— А так, хазяєчко, — наблизився до неї Олексій Рябий.— Петро всю дорогу про тебе говорив, так хвалив, що ми вже й боятися почали, аби не перехвалив. А синів! Коли б ти тільки чула, Килино... Але ж козак сам собі не хазяїн.

— Та який же він козак? — прудкокрилими ластівками злетіли вгору брови Килини.

— Як?! — підскочив до них Владислав Забродський.— Сам Яцько Бородавка нас козаками проголосив! А гетьман Сагайдачний навіть одягом козацьким наділив. А справу яку доручив! Подумай тільки. До самого канцлера нас послав!

— У саму Жовкву! — докинув Кирило Осика. Сонце вже хилилося на захід. З-за лісу підіймалися

темно-сірі хмари.

— А до вечора уже й не так далеко, пани-товариші,—промовив Данило.— Вже кілька ночей спимо під відкритим небом. Намерзлися добряче. Чи не варто було б хоч раз переспати в теплі й безпеці? В Петра хата на дві половини та й хлів чималий. Помістимось усі — і худобі буде де притулитися, якщо негода нагряне. А небо ж, бачите, як супиться. Як не дощ, то сніг от-от сипне.

— Ми не проти, пане-брате,— зрадів Владислав Забродський. — Як гарно перепочинем, то й швидше їхатимем.

Козаки почали лаштуватися на нічліг: завели коней до повітки, засипали їм вівса в торби, внесли сіна в хату, розіслали на підлозі. Килина простелила рядна.

Та до спочинку було ще далеко. Не встигли козаки скинути чоботи, як із двору почувся лемент. Данило підійшов до вікна, прислухався.

— Якась жінка голосить. Нещастя трапилося, чи що? — знизав плечима.— Вийду послухаю.

За хвилину він повернувся.

— Вставайте, братці,—сказав.—Діло є. Пан здурів. Наказав челядникам нас піймати, в буцегарню зачинити. Каже, то не козаки, то самозванці якісь. Так оце жінка одного челядника попередила, щоб ми тікали.

— Козакам тікати порадила! — обурився Олексій Рябий.

— Так що ж будемо робити? — звернувся Данило до всіх. — І тікати не з руки, і челядників чекати не виходить. Боронитися завжди гірше, ніж нападати. Яка буде рада, хлопці?

— Ходімо до пана, — запропонував Стефан Кодряну.— Подивимось на нього, запитаємо, хто дав йому право нас самозванцями об'являти.

— Пішли, — підтримав Стефана Владислав.— А я його запитаю, чи він не самозванець, бува?

— Зарядити всім пістолі, взяти шаблі — і в путь,— скінчив розмову Данило.— Без мене нічого не чинити.

Челядники зустрілися за кілька кроків від Петрової хати. Всі були з шаблями, з добрячими киями. Данило мовчки полічив: чотирнадцять. "По два на кожного,— подумки зауважив. — Що ж... непогано..."

Челядники зупинилися перші. Старший серед них зняв шапку, вклонився:

— Панове козаки. Пан наш, їх мосць Григорій Терновий, веліли вам кланятися, про здоров'я запитати й до нього в гостину запросити. До їх мосці сусіди з'їхалися, день ангела їхньої доньки хочуть святкувати. Незручно ж якось їх мосці веселитися зі своїми друзями в той час, коли таке шановне товариство черствим куском хліба й сухою таранею пригощається в холодній хлопській хаті.

— Якщо кличе, то чого ж не піти? — повернувся Рябий до Данила. — Як, батьку отамане? Підемо?

— А чому ж не піти? — відповів Данило. — Тільки от ніяк второпати не можу: з якого часу запрошувати в гості почали киями?

— Та що ви, пани-брати? •— спохопився старший челядник. — Хіба ж киями з козаками воюють? До них і з шаблею підходити небезпечно. Киї у нас, братці, проти собак. Страх, скільки їх у селі розвелося.

Біля воріт панського двору стояли на чатах два челядники. Вони відчинили ворота навстіж, один з них приклав руку до грудей, схилив голову.

— Ласкаво просимо, панове,— промовив.

— Спасибі, спасибі, — усміхнувся Данило.— Але пам'ятайте, хлопці, коли гість у господі, то сторожа біля входу ставити нічого. Тож ідіть спочивати, а тут і наші козаки постоять.

— Та... та... як же це? — скривився челядник-воротар.— Пан же наказав.

Олексій Рябий підійшов до нього, поклав руку на пістоль, підморгнув.

— Ти що, чоловіче, не зрозумів, чи як? Кажуть же тобі... Воротар уклонився, відступив, потім прудко позадкував до челядні. За ним кинувся й другий.

— От так,— сказав Данило. — Хто ж на воротях тепер стане?

— А ми,— виросли з-за спин челядників Дем'янко й Роман.

— Ви? — здивувався Данило.— Та ви ж, хлопці, і зброї не маєте, та й молоді ще...

— Молоді,та ранні, дядьку,— старався басити Дем'ян-ко.— Нам на чатах не вперше стояти. Коли що не так, галасу наробимо,— він потягнувся до вуха Данилового і, коли той нахилився, прошепотів: — Усе село збіжиться. Ми вже декому сказали, а зосталим матуся перекаже. Так що... не хвилюйтесь, виручимо.

Челядник — прислужник.

Буцегарня — приміщення для тимчасового ув'язнення; холодна, темна.

— Що ж, добре. Як хочете стояти, стійте,— сказав Данило. — Тільки ж, хлопці, нікого чужого до двору не пускайте.

Старший челядник вискочив наперед, засокорив:

— А тепер, панове козаки, прошу йти за мною.

— Пішли, — спокійно мовив Данило.— Веди, чоловіче. Челядники непомітно почали розходитись за козаками,

намагаючись триматися по двоє біля кожного. Данило помітив це й пожартував:

— Друзі, нас збираються під руки брати, аби легше було на східцях триматися, чи що...

— Та де там,— закрутився старший челядник.— Та вам і підійматися не доведеться. Пан наш не любить у палатах веселитися. Він старовину полюбляє. Лицарських звичаїв дотримується. У склепі завжди гуляє. Каже: біля бочок з вином веселіше.

— У склепі? — зупинився Данило.— Як же це?

— А так. Кажу ж, біля бочок. Замість стільців там оклецки дубові, замість стола — колода.

— Ти ба',— чмихнув у вуса Данило. Підійшли до склепу. Козаки зупинилися.

— Проходьте, проходьте, панове,— кинувся відчиняти двері старший челядник. — Вас давненько тут чекають.

— Ні, чоловіче, — обізвався Данило.— Так у гості не кличуть. Хазяїна і близько нема, а ми, як свині, поліземо перші. Ні, ми не з таких...

— їх мосць у склепі, панове,— кивнув на двері челядник.— Вони вас вітати будуть за дверима.

— Ну що ж... коли так, то справа інша, — згодився Данило, повернувся до решти челядників, кивнув на двері. — Ну, так досить

стовбичити за нашими спинами, хлопці. Рушайте попереду до склепу, ведіть у гості.

Челядники перезирнулися, нерішуче затупцювали на місці.

— Ну?! — взявся за пістоль Данило.— Довше вас просити?

Челядники посунули по схццях до дверей.

— Відчиняй! — наказав Данило старшому.— Чому завагався? Вина на всіх не вистачить, чи що?

— Не велено, пане отамане.

— Як-то не велено? Я хіба не велю? А може, повторити, чи як?

— Не гримай на нього, отамане, — обізвався Олексій Рябий.— Йому ж і справді пан цього не велів.

Олексій спустився східцями вниз, штовхнув ногою двері. Іржаві завіси заскрипіли, двері поволі відчинилися. Зі склепу війнуло сирістю, затхлим повітрям. Десь у кутку тьмяно блимала свічка.

— Ти тут, пане? — гукнув Рябий.

Склеп похмуро мовчав.

— То де ж хазяїн, хлопці? — насупився Данило до челядників.

— У покоях, панове, — закліпав повіками старший челядник.— Не встигли їх мосць підійти. Заходьте, вони зараз.

— Досить баляндраси точити. Діставайте, братці, пістолі! — наказав Данило. Козаки вихопили зброю. — Так будете заходити до склепу чи ні? — запитав Данило челядників.— Лічу до п'яти. Раз...

Челядники мовчки посунули униз.

— А шаблі мені, — простягнув руку Рябий.— Киї ось у цей куток. Навіщо ж при бенкеті отакі цяцьки. Заважатимуть тільки, — посміхнувся.— А ти ж чого роззираєшся? — гримнув на старшого.— Давай, давай!

Замкнувши челядників, він піднявся наверх, запитав Данила:

— А тепер як? Червоного півня пану подаруємо?

— Почекай, Олексію, — спинив товариша Данило.— Ми ж пана ще не бачили, не віталися з ним, не подякували за те, що запрошував у гості. Нечемно так. Пішли в покої.

Пана знайшли в спальні, на дні сундука з білизною.

— Добридень, пане Григорію, — вклонився Рябий.

— Як ся маєте, добродію? — схилив голову Заброд-ський.— Заждалися нас — та й придрімнули трохи? Чому ж тоді не в постелі, а в сундуку?

— Вилазь, вилазь! — торкнувся пайового плеча Данило.— Часу нема у піжмурки гратися.

Пан піднявся, виліз із сундука. Був він низького росту, круглий, як барило, сутулуватий, лисий.

— Тьху... Таке недоладне, а паном зветься, — сплюнув Кирило Осика.

— То як же це, пане,— повернув його обличчям до себе Данило, — гостей запросив, а сам ховатися надумав?

Терновий мовчав. Прикривши очі довгими поріділими віями й насупивши кошлаті брови, він похнюпився й злегка тремтів усім тілом.

— Холодно, пане? — поцікавився Олексій Рябий. Терновий нічого не відповів.

— Якщо холодно, то доведеться трохи погріти шановного господаря, — сказав Данило.— Пішли,— торкнувся він Тернового,— до склепу. Там же вино, закуска...

Терновий, підтримуючи спідні штани тремтячими руками, рушив уперед. Порівнявшись із світлицею, він тицьнув ногою у двері. Вони відчинилися, й на порозі виросла висока пані з розкішним посивілим волоссям.

У руках вона тримала невеличку, інкрустовану золотом і сріблом скриньку.

— Оце все, що ми маємо, — простягнула вона Данилові.

— Що це? — не зрозумів той.— Навіщо?

— Тут гроші,— пояснила пані.

— Бери, бери, Даниле, — озвався Рябий. — Товариство тільки подякує. У пана кабза чимала, не збідніє.

Данило дивився на жінку, мов заворожений. Ставна, чорнява, кароока. І ніс такий, як у Марії. Навіть сльози, як у Марії. Тремтять на віях, кришталево поблискують. От-от зірвуться й покотяться по щиро нарум'янених щоках. Старіша тільки.

— Ет... Козак мені ще, — спересердя мовив Рябий, узяв скриньку, кивнув головою господині.—Дякую, пані. Бувайте здорові. А ти, пане, тупцюй, тупцюй далі. Вона грошима відбулася, а ти спиною — та й поквитаємось. Ми люди не горді.

— Може, не треба, Олексію? Бог з ними, — спинив Данило на порозі Олексія. — Ще мстити Петровій Килині почнуть. Лиха не обереться.

— Хай тільки спробують, — кинув Олексій через плече, підштовхуючи Тернового.— Йди, йди, пане. Соромно челядникам у спідніх штанях показуватися? Хай звикають.

Терновий мов онімів. Рябий одімкнув склеп, штовхнув пана всередину, гукнув челядникам:

— Ей, де ви там? Кладіть пана на колоду, почухайте киями йому спину і трохи нижче. Та тільки так, щоб довго пам'ятав! А ти, як тебе вони величають, ваша мосць, чи як. Мовчиш? Ну, бог з тобою. Запам'ятай, якщо когось із посполитих хоч пальцем зачепиш, нарікай на себе. І на тому світі знайдемо.

— Щось гаються там челядники, не йдуть по кий,— обізвався Кирило Осика й заглянув до склепу.— О! Та тут, братці, київ вистачає. І гарапники, і канчуки. Навіть гак із вірьовкою. Це, мабуть, для того, щоб руки вивертати. Агеж... А на стелі ще й другий, а на ньому коліща. А колода в крові. Не одного, видно, катували тут...

Рябий завів Тернового всередину склепу. За ними зайшли Данило й Петро, лишивши біля входу Забродського й Кодряну.

— Лягай, пане, не соромся. Дурником не прикидайся. Сам же знаєш — що й до чого. І штани розв'яжи, опусти трохи нижче. Отак. А ви, — повернувся Олексій до челядників,— завжди такі прошені? Ану... починайте!

Засвистіли киї.

Сагайдачний уважно слухав розповідь Данила. Його суворе обличчя хмурилось дедалі більше й більше. Зрештою гетьман підхопився, закрокував по кімнаті з кінця в кінець. Потім запалив люльку, знову присів навпроти козаків. Пускаючи цівкою дим і розганяючи його рукою, запитав Данила і його супутників:

— А дорогою що чули? Як люди?

— Всюди, батьку, одне й те саме: усі панів проклинають, і старі й малі. І панщина, і чинш, і толоки, і шарварки, й інші роботизни — і дня вільного немає посполитому, й до церкви сходити ніколи, — сказав Сокира.

— З нашої мови насміхаються, благочестивої віри зрікатися примушують, — додав Осика.

— Ремствують люди і на панів, і на ксьондзів, і на лихварів, і на шинкарів, — обізвався й Владислав Забродський.

— А ще, — заговорив і Рябий, — з ким не стань говорити, про ординських і турецьких людоловів зразу ж згадують. Так вони вже в печінки всім упилися, що страх. Сім'ї такої, мабуть, на Вкраїні немає, яка не потерпіла б од них. У того когось із родичів захопили в полон, у того майно пограбували, у того хату спалили. А той, як ми оце, ледве з неволі агарянської вирвався. Всюди стогін, плач, нарікання. До нас руки простягують, молять нас: не щадіть розпроклятих, знищуйте до ноги, рубайте упень. Перепинайте їм шляхи, не пускайте до наших осель.

— Ми двічі самі в панські руки мало не потрапили,— знову обізвався Данило.— Пани за підданими полюють. Багато посполитих тікають, багато в полон потрапляють. Так пани ні на що не зважають, тільки піймали, так і запрягають. Сьогодні посполиті живуть, мов та худоба, недарма ж пани їх бидлом називають.

Сагайдачний задумався. Ще в юнацькі роки поклав він присвятити себе служінню рідному люду, визволенню України від чужоземного ярма й захисту її від грабіжників — і всі минулі роки не сидів склавши руки. І домігся немало, але... посполиті бідують, як і раніше, міщани ледве зводять кінці з кінцями, козаки на кожному кроці зазнають утисків і кривд... А чому? Та тільки тому, що увесь час ішов на поводку в старшини, яка більше дбала про свої привілеї, ніж про долю України та її люду. На раз поспільство бралося за зброю, не раз повставало...

У 1616 році повстали проти панів і оголосили себе козаками сорок тисяч селян. Та їх виступу злякалися старшини, а купно з ними і він, гетьман реєстрового козацтва Сагайдачний — і 18 жовтня 1617 року в урочищі Суха Вільшанка, поблизу Білої Церкви, підписано угоду з польськими панами, за якою реєстр мав налічувати лише одну тисячу чоловік. Старшина зобов'язалася розігнати всіх, хто називав себе козаком, але не потрапив до реєстру; тримати залогу біля Дніпрових порогів, яка б не дозволяла довозити запоріжцям припаси ні Дніпром, ні суходолом.

Народ продовжував боротьбу. Масове покозачення тривало. Влітку 1619 року під Білою Церквою уже стояло десять тисяч "своєвільних" козаків. Але й цього разу старшина постаралася все звести до куцої угоди, підписаної 7 жовтня 1619 року. Пани згодились збільшити реєстр до трьох тисяч чоловік, а йому, Сагайдачному, довелось ставити залогу з реєстровців на Хортиці й берегах Дніпра, нищити козацькі човни, аби січовики не виходили в море...

Сам брав Кафу... і сам забороняв запоріжцям вирушати на Крим...

Підняв очі на козаків. Вони мовчки чекали його відповіді.

— Очевидно, з польськими панами треба розмовляти тільки пістолем і шаблею.

— Тільки так, батьку, — заіскрився Данило.

— Так-то так, а з хати як? — знову спохмурнів Сагайдачний.— Самим нам важко, дуже важко... Магнати багаті, найманців не бракує сьогодні... А султан і хан? Тут треба про інше думати. Допомогу шукати треба.

— А навіщо її шукати? — скинувся Олексій Рябий.— Запоріжжя й Дон — як одна сім'я. Одні одним здавна допомагають.

— Одного Дону мало,— задумливо сказав Сагайдачний.— Про Москву думати треба... Я вже не один день над цим міркую. Вже й листа до царя московського склав.

— Правильно робиш,— вихопився Рябий.

— Хочу послів до Москви посилати. Петро Одинець поїде. Може, й ти, Даниле, поїхав би? Бач, гроші грошима, а викуп викупом. Ми з татарами й турками не спілкуємось. А московські посли та й купці там частенько бувають. У Москві навіть податок установили для викупу людей з бусурманської неволі. Собор визначив, скільки можна платити за полоняника. Ти, Даниле, там, може, якось сукупно з Одинцем і домовився б про викуп з неволі своїх рідних. Бо ж, сам розумієш, коли ми там ще виберемось до Криму (а нам же заказано), хтозна чи й дочекаєшся.

— Я з радістю, батьку, — мало не підскочив Данило.

— І ми... Якщо дозволите,— обізвалися разом Петро Сокира й Кирило Осика.

— Якщо з радістю, то йдіть до Одинця, домовляйтеся з ним. А ви, — гетьман повернувся до Олексія Рябого, Владислава Забродського й Стефана Кодряну, — спочивайте. Чи зразу на Запоріжжя рушите?

— Мабуть, батьку, завтра чи післязавтра. Хай коні від дороги відійдуть. Та й самим перепочити не завадить.

— Гаразд, — згодився Сагайдачний.

Через тиждень Петро Одинець з супутниками рушив у дорогу. Данило Тягнирядно наслухався на галерах немало небилиць, зібраних з усього світу, й тепер щедро частував ними попутників. Козаки щиро сміялися, підкидали гострі слівця, пригадували й самі різні бувальщини. Час спливав непомітно. У Путивлі довелося затриматися. Воєводи цікавилися не лише метою поїздки козацької депутації до Москви, а й справами Криму, Туреччини, Польщі. Розпитали про те, що відбувалося в цих країнах, а потім дозволили їхати далі. Села тут були такі ж бідні і вбогі, як і на Вкраїні. Траплялися покинуті хати. Селяни, яких тут звали кріпаками, теж ходили на панщину, теж платили чинш чи то оброк. Були такі ж засмикані, залякані й затуркані, як і на Вкраїні. Правда, не було тут гонінь за віру, та благочестиві попи були не кращі католицьких або уніатських, бо теж хотіли жити сито й розкішно, тому й церковні побори тут були не менші, ніж на Україні.

— Мабуть, на тому світі бідній людині тільки й добре, — роздумував Кирило Осика. — У нас кажуть: від Києва до Кракова — всюди біда однакова. А в них, бачу, теж біда по всій землі гуляє.

— Гуляє, то гуляє, а от турецьких і татарських грабіжників Московська земля не знає,— зауважив Данило.

— А правда, — згодилися козаки.

— Значить, їм легше, ніж нам,— докінчив свою думку Данило.

— Начебто, — озвався й Одинець.— А згадайте, скільки польські війська по всій Західній Русі товклися в дванадцятому році. Аж до Москви були добралися. А позаминулого року? Навіть козаків потягнули за собою. Знову до Москви досунулись. Подумайте тільки: скільки міст і сіл сплюндрували вони, скільки збитків простому люду заподіяли. А хіба це перший раз?

— Мабуть, поки московський цар не прийме нас, усіх руських людей, що під Польщею та Литвою, під свою руку, магнати й шляхта нам тут, на Україні, за шкуру сала заллють немало,— подумав уголос Данило, пригадуючи розмову із Сагайдачним.

— А таки так,— згодився Одинець.— У давнину, коли Русь єдина була, коли князі міцно владу в своїх руках тримали, вороги, які нападали, ніколи безкарними не лишались, завжди одержували по заслузі. Польським панам теж не раз добряче діставалося.

У Москві козаків розмістили на посольському подвір'ї, їм видали государеве жалування й харчі, звеліли чекати. Нарешті 26 лютого 1620 року до них завітав сотник Яков Вєсков д запросив усіх у Посольську палату. До кремля йшли пішки. Козаки розглядали боярські теремі, купецькі садиби, дивувалися з великої кількості церков. Біля собору Василія Блаженного зупинилися, замилувалися його куполами. Довго приглядалися до Спаської вежі, задивлялися на дзвіницю Івана Великого.

— Вищої споруди на Русі немає,— сказав Одинець.

— І щось написано на ній, — заскалив око Петро Сокира.— Тільки кручено так, що нічого не второпаєш.

— Ізволєнієм святия троїци повєлєнієм велікого государя царя і велікого князя Бориса Федоровича всея Русі храм совершен и позлащон во второе лєто государства їх 108,— прочитав Одинець.— 1600-го року, по-нашому, то буде.

— Стамбул і багатий і гарний, але Москва краща,— сказав Данило. — Тут усе ніби своє, ніби рідне.

Біля Посольської палати стояли стрільці. Вони дружньо посміхнулися козакам, ніби були з ними давно знайомі.

Приймали послів думний дяк Іван Грамотін та дяк Сава Романчуков. Статечно розмістившись за довгим столом навпроти козацьких послів, вони почали розмову. Вів її в основному Іван Грамотін.

— Чи здорово вам їхалося? Чи немає якої-небудь нужди в харчах?

Петро Одинець уклонився, приклав руку до грудей:

— Ми щиро вдячні великому государю і великому князю Михайлу Федоровичу, всієї Русі самодержцю, за його жалування й харчі. А нужди в харчах не знаємо, панове.

— Писали царській величності з Путивля воєводи, князь Іван Борятинський та Микита Оладьїн, що ви приїхали до государя од усього Запорізького Війська з кримськими язиками. І путивльські воєводи вас відпустили з язиками до царської величності, — сказав Грамотін. — Об'явіть нам, про що саме Військо Запорізьке прислало до царської величності бити чолом, і де був з кримськими людьми бій, і як давно, і скільки ви піймали язиків.

Петро Одинець зібрався з думками й почав розповідати:

— Прислало нас усе Запорізьке Військо, гетьман Сагайдачний з товаришами, бити чолом государю, об'являючи свою службу, що ми всі хочемо йому, великому государю, служити головами своїми, як і раніше, так, як служили попереднім великим російським государям і їм повинність чинили, і на неприятелів ходили, і кримські улуси громили, і тому й нині служимо великому государеві. Ходили із Запорогів на Кримські улуси, а було нас десь 5000 чоловік. І була в нас з кримськими людьми битва по цей бік Перекопу, під самим муром. А було татар біля Перекопу 7000 чоловік, а на заставі було їх десь 1000 чоловік. І божою милістю і государевим щастям ми багатьох татар побили, і народу християнського багато з неволі визволили, і з цією службою, і з язиками послано нас до государя. І в тому воля бога й царської величності, як нас пожалує. А татар ми віддали раніше. Ми, Військо Запорізьке, всі головами своїми хочемо служити його царській величності і його царської милості до себе нині і наперед шукати будемо.

Данило слухав мову Одинця й дивувався — навіщо так блукати десь у захмарних висях, невже не можна сказати просто: хочемо однією сім'єю з людом російським жити, сукупно землю нашу від ворога боронити? А то: служби, милості, повинності... Хоча... казав же Одинець дорогою: з царськими послами треба говорити так, як заведено, як прийнято... Нелегко Одинцеві, ох нелегко... Аж упрів, аж чоло рясним потом покрилося: в палаті душно. А на кожному з них — і жупани, і кунтуш. Мимоволі упрієш. Йому, Данилові, теж стало млосно, хоч і не говорить нічого, а тільки думає, аби все скінчилося гаразд, аби царським дякам Одинцева мова припала до смаку.

Зрештою заговорив Іван Грамотін:

— Це ви добре робите, що царської милості шукаєте і служити йому, государю, хочете. І до царської величності бояр ваші речі, які тут почули, донесемо. А про них царської величності бояри царській величності донесуть, і яке на те буде повеління царської величності, вам відповідь буде. А ще ми хотіли б знати таке. Тут, у Російській державі,

чутки ходили, що польський Сигізмунд-король учинив з турецьким мир і дружбу і на вашу віру хоче наступати. Тож об'явіть нам...

Грамотін мав довгу, широку бороду. Коли думний дяк говорив, вона смішно підстрибувала, тремтіла. Задивившись на неї, Данило став слухати через верх , та коли Одинець згадав про море, знову обернувся на слух.

— ...а на море, на турецьких людей ходити нам із За-порог заборонено, але не з малих річок. З інших річок, крім Запорогів, ходити можна. А про цісаря австрійського й про папу нам нічого не відомо: від нас ті краї дуже далеко. А на Крим нам ходити не заборонено. Ми ще раз царській величності чолом б'ємо, аби нас государ пожалував, як холопів своїх.

"Ти ба,— мало не вигукнув уголос Данило.— До чого ж мудро — і холопами будемо, тільки пожалуй. І навіщо така балаканина? Те холопство кожному в печінках сидить". Та роздумувати було вже ніколи: дяки встали — значить, перемови закінчено.

Встав і Одинець, а за ним і всі запорізькі посланці. Одинець низько, в пояс, уклонився дякам, а дяк — йому. Схилили голови перед царськими слугами й решта послів. Виходили з палати мовчки, не роззираючись і не перешіптуючись, як і належить поважним послам. Зате повернувшись на посольське подвір'я, у відведену для них жарко напалену світлицю, загомоніли один одному навперебій:

— Ну й дяки. Сидять, мов сичі, оком не мигнуть і в бік не глянуть.

— А бояри в Москві! У парчевих соболиних шубах, у височенних шапках, з бородищами!

— А мені найбільше сподобався наш Одинець. Так по-вченому чеше, мов колегію якусь кінчав, а не на Запоріжжі весь вік козакував.

— Аж дивно слухати!

— Та які ж тут дива, хлопці, — зрештою обізвався Одинець. — З чужоземними послами не раз говорити доводилось та й російських стрічав, цікавився їхніми звичаями. А в колегії і школі я вчився. Та ще й непогано.

— Ти ба, — аж за потилицю взявся Данило. — І де ж то?

— У Львові, братці. Успенське братство ще в 1586 році відкрило школу. Там ми вивчали слов'янську, грецьку й латинську мови, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, філософію, богослів'я, музику.

— Он як! — знову дивувався Данило.

— А ще вчився трохи і в єзуїтській школі чи то колегії.

— В єзуїтській? — не вірили козаки.— То ти, Петре, може, католик?

— Та що ви, хлопці. Так захотів батько мого— товариша. З православних там нас кілька було. Товариш мій звався Богдан Хмельницький. Його батько Михайло Хмельницький служив колись у Жолкевського, а той завжди допомагав підбирати учнів. От він і наполіг, аби Михайло послав свого сина в колегію. Ми слухали все, що говорили нам єзуїти, а своє думали: недалеко той час, коли й сліду від вас не залишиться на нашій землі. Богдан був славним товаришем. Латинь йому легко давалася. Та хіба тільки латинь?! Усе. Коли б не православний, першим учнем був би. Дуже здібний був хлопець. Католики його побоювалися. Особливо на диспутах. Навіть небилицю про нього вигадали було. Розповідали таке. Гуляв одного разу Богдан біля костьолу. Коли це підхопився вітер, страшний такий, страшний. Дерева хилить до землі, людей з ніг валяє. А його, Богдана, підхопив та й поніс. Аж тричі обніс навколо костьолу та й поставив на те саме місце,

звідки підхопив. Так католики й казали: від цього хлопця буде велике гоніння на римську церкву.

— А Богдан що?

— А що? Сміється собі, жартує: доживем, побачимо. Летіли дні за днями. Відшуміли віхоли. Побільшали дні.

Данило з допомогою сотника Якова Вєскова знайшов купців, які збиралися побувати влітку в Криму, домовився про викуп сина й дружини.

21 квітня дяки склали грамоту, яку посли мали передати гетьману Сагайдачному.

Нарешті запорізьких послів прийняли царські бояри. Суворі, похмурі, одягнені в соболині шуби й високі шапки, вони мовчки потиснули козакам руки й застигли в німім чеканні. Думний дяк Іван Грамотін, ставши навпроти козаків, нагадав, у якій справі вони прибули до Москви і що гетьман та все військо писали цареві в своєму листі, відтак повідомив, що все те відомо цареві, і він за те їх похваляє. На закінчення Грамотін просив козаків вибачити за те, що їм не довелося бачити царя, не ображатися, адже прийшли вони в Москву перед постом, а в піст у царя ніякі посли й іноземці не бувають, бо він їздить молитись по святих місцях.

— І велів вас великий государ наш відпустити, а з вами велів його царська величність послати своє государеве жалування гетьману і всьому війську грошима 300 карбованців. А відпускаючи, жалує вас царська величність своїмцарським жалуванням: грошима, і комками, і тафтами, і сукном, і шапками.

Слухати через верх — слухати неуважно, не вникати в сказане.

Тафта — цупка глянсувата шовкова або бавовняна тканина.

Повертались назад наприкінці квітня. Поспішали, адже знали: гетьман непосидющий, довго сидіти на однім місці не любить. Запізнишся — шукай тоді вітра в полі, а лист, казали дяки, треба вручити якнайшвидше.

— Заїдемо в Київ,— сказав Одинець.— Сагайдачний полюбляє Київ. Може, й нині у Братському монастирі давніми книгами тішиться із вченими чорноризниками.

Данило від задоволення аж загойдався в сідлі. Він давно хотів просити Одинця, аби дозволив заїхати в Київ, до тестя, на рідну хатину глянути, якщо збереглася.

До Києва добралися на початку травня. Цвіли сади. Світло-зелене листя дерев упереміжку з рожево-блідим цвітом покрило всі пагорби й долини. Біляві хатинки під потемнілими солом'яними капелюхами крадькома визирали з-за густих вишняків та кущів жасмину. Данило зразу ж поспішив до Щекавиці, заскочив у свій двір. їхня хатинка, облупившись, сумовито блимала порожніми вікнами. Попробував відчинити двері — вони були замкнені. Заглянув крізь вікно до середини — пусто. Ні одягу, ні взуття, ні будь-якого начиння. "Очевидно, старі все до себе перенесли", — подумав. Попрямував до хати Маріїних батьків. Стежечка, поблукавши поміж дерезою, вискочила на невеличку терасу й уперлася в стареньку лісу. Данило ступив на перелаз. Кирило Пасинок, Маріїн батько, сидів на призьбі й плів кошеля. Сива кучма кучерявого чуба закривала півлоба, затуляла вуха, спадала на шию. Довгий ніздрястий ніс мало не торкався ручки кошеля.

З хати вискочила мати з шитвом у руках.

— Хто це лякає тут нас? — примружила очі, розглядаючи Данила.

— Та це я, мамо. Данило.

— Данило? — зупинилася вона на півдорозі, випустила на землю полотнину з голкою, приклала руку до грудей.

— Як же це? — зойкнула.— А Марія ж де? Підхопився й тесть, зашкандибав неслухняними ногами

назустріч.

— Слава богу,— промовив.— Де ж ти барився так довго? А Марію ж куди спровадив?

72 К о м к а (камка) — старовинна іранська шовкова тканина з кольо-

ровими візерунками.

Данило обняв тещу, міцно поцілував, почоломкався з тестем, опустився втомлено на призьбу.

— Ординці нас у полон захопили під Лисянкою. Марія й Степанко ще й досі в неволі, а я взимку вирвався...

— Степанко? Дитинка у вас знайшлася, чи що? І воно в неволі?..

— В неволі... — зітхнув Данило. — Марія тікати нам помагала, а його тільки й крайком ока бачив, та й то не знав, що то мій син.

Теща захлипала, тесть витер рукавом почервонілі очі, став діставати кисет із тютюном.

І як же воно далі буде? — переплакавши, запитала

теща.

Данило розповів про зустріч з Марією.

— Ми грошей трохи зібрали, — обізвався тесть. — Догадувались, що ви в неволі. Бери, сину, їдь у Крим.

— Хіба йому можна? — скинулась теща. — Він же втік звідтіль. Пізнають. Вочевидь пізнають. І Марії й сина не виручить, і сам знову в ярмо влізе. Він молодий, здоровий — зразу якийсь нехрист оком накине.

— Тоді, — глянув на жінку Кирило, — нам випадає, чи що? Хто ж іще відважиться вибратися у те пекло?

— Не треба нам нікому вибиратися — ні мені, ні вам, обізвався знову Данило.— Я домовився з одним московським купцем. У вересні зустрітися маємо у Черкаську на Дону. Він обіцяв викупити і Марію, і Степанка.

— Так чого ж це ми посідали тут? — спохопилася теща. — Хіба хати нема. Кириле, чого ж це ти не кличеш Данила до хати?

Хата в одну кімнату з просторими сінями пахла сіном, складеним на горищі, чебрецем і материнкою, пучечки яких були позатикані за сволоком і в сінях, і в кімнаті. Як і тоді, коли він, Данило, вперше побачив Марію, на комині сердито дивились один на одного набурмосені півні, пригнувши настовбурчені голови до землі. На жердці висів верхній одяг господарів, у кутку, біля печі, стояли рогачі, кочерга, дерев'яна лопата для хліба, на печі мурликав старий-старий кіт. На столі, застеленім домотканим обрусом, лежала паляниця й стояла солянка. В суднику поблискували череп'яні миски, на комині лежали акуратно настругані соснові скіпки, стояв світець.

"Усе, як було, подумав Данило, тільки Марії нема..."

Теща поставила на стіл солоні огірки й капусту, вареники.

Під час обіду Данило розповів про поневіряння на турецьких каторгах, про знущання наглядачів.

— Багато нашого люду в Криму й Туреччині? — запитав тесть.

— Багато, тату, дуже багато. На всіх кораблях наші працюють, у всіх господарів наші бідують. І в Криму, і в Туреччині, і в інших країнах, турецьким султаном поневолених, нашого люду чималенько.

— Мабуть, нікому так тяжко не доводиться, як нам, — схилив голову на руки Пасинок.

— Болгарам та сербам теж погано, тату. їхні землі турецькі беї грабують день у день.

— А нас ще й ординські здобичники... І польські магнати та шляхтичі. Куди не кинь, та все клин. Там пан, а там людолов. І волі, і спокою катма. Недарма ж у пісні співається:

Зажурилась Україна, Бо нічим прожити.

— У тій пісні, тату, є й інші слова:

Годі тобі, пане-брате, Ґринджоли малювати, Бери шаблю гостру, довгу Та йди воювати.

— Воювали вже не раз, — зітхнув Пасинок, — та що з того? Очевидно, мало сили в нас.

— Ми оце в Москві були, листа від гетьмана Сагайдачного возили.

— Царю? — не повірив тесть.— Сагайдачний, кажеш, написав цареві листа?

— Сагайдачний, тату.

— А він, подейкують, за поляками руку тягне.

— Де там за поляками,— заперечив Данило.— Мусить робити так, як вони хочуть. А сам про інше думає. У тому листі він просить царя, аби прийняв нас під свою руку.

Пасинок перехрестився:

— Дав би бог дожити й нам. А то пани-ляхи так у печінки впеклися, що вже й несила терпіти.

— Що несила, то несила,— додала теща. — Чинш плати — і злотими, і житом, і вівсом; шарварки й ґвалти відбувай, коляду і волочобне давай. Коли б не козаки, то й церкви вже не бачили б.

— А не бачили б,— заговорив знову тесть. — Як позаторік козаки піймали на Звіринці протопопа Грековича й послали під лід воду пити, трохи менше надокучати стали.

Вранці Данило помчав до лаври, де його чекали друзі — пора було рушати далі.

За два дні депутація добралася до Черкас, де застали Сагайдачного.

Гетьман вислухав Одинця, розпечатав листа, став читати. Мовчки перебігав рядок за рядком, задоволено усміхався в посивілі вуса. Раптом лице його напружилось, тінь здивування пробігла по ньому:

— "І ти б, гетьман Петро, і все Запорізьке Військо жалування наше прийняли б. А на кримські улуси нині вас не посилаємо, тому що кримський цар Джанібек-Гірей на наші великі держави і сам, і царевичі, і князі, і мурзи його не ходять і людям нашим шкоди не чинять ніякої, а тому і наші люди кримським улусам шкоди ніякої не чинять".

Прочитав, поглянув на печатку, опустився на лаву, заслану квітчастим килимом, задумливо повторив:

— А на кримські улуси вас не посилаємо...

Я думаю, батьку,— обізвався Одинець,— ці слова не означають, що нам забороняється ходити на турка й татарина...

Гетьман підвівся, заклав руки за пояс, пихнув люлькою:

— Звісно, не означають, — згодився.— Однак такі походи цареві не бажані.

Та це тому, батьку,— знову заговорив Одинець,— що Джанібек-Гірей на російські землі нападів не чинить. А на наші? Щороку людоловів посилає. Так чому ж ми маємо сидіти склавши руки?

— Тисячі наших рідних і близьких в агарянській неволі гибіють, а ми сидітимемо? Наші землі спустошуватимуть, а ми мовчатимем? — вигукнув, не стримавшись, Данило.

— Ні, — рішуче мовив Сагайдачний. — З його царською величністю, думаю, ми порозуміємось. Одним листом не обмежимось. І одним посольством. Це тільки початок. А поки ворог наші землі плюндрує, доти ми будемо битися з ним, доти будемо й на його землі ходити, і недруга нашого в його рідній хаті бити, невільників з його пазурів вирівати. Отак, друзі мої. А вам спасибі за службу. А в нагороду кожному по дамаській шаблі й турецькому пістолю дарую. Можете спочивати.

— Ні, батьку, нам про спочинок думати рано, — сказав Данило.— Коли Україна в ярмі — не до спочинку.

Сагайдачний підійшов до нього, міцно обняв, поцілував.

— Святу правду мовиш, козаче. То як — домовився з купцями?

— Домовився, батьку, домовився.

— От і добре. Поспішай тоді на Запоріжжя. Звідти має вирушати на Дон козацька чата. Здається, донці збираються до турків у гості.

— Спасибі, батьку, за пораду, — вклонився Данило,— Сьогодні ж і вирушу.

— Опівдні і мої гінці будуть їхати, — сказав гетьман.— їдь з ними. Безпечніше й зручніше буде.

б

Питання про похід польського війська проти полчищ Іскандер-паші вирішував, звісно, не один Станіслав Жолкевський, хоч він після 1617 року обіймав досить високу посаду — канцлера Речі Посполитої. Воно обговорювалось і на засіданні королівської ради 15 червня 1620 року. Тут висловлювались різні міркування, але більшість присутніх наполягала, щоб військо обмежилось охороною кордонів і не переходило їх. Проти такої думки виступив підканцлер єпископ луцький Липський (Жолкевський не був присутній на раді). Єпископ наполягав на негайному оволодінні Молдавією.

Король Сигізмунд III підтримав підканцлера і віддав наказ Жолкевському вступити в Молдавію, а там діяти за власним розсудом. Цей наказ Жолкевський одержав у Барі.

10 серпня несподівано ударила гроза. Гігантські блискавиці панахали затягнуте чорним хмаровинням небо, із страхітливим гуркотом падали на землю, запалювали дерева й будівлі.

Дивлячись на пожежі, Жолкевський ревно молився. Гроза стихла так само раптово, як і почалася. Розірвані кошлаті хмари спливли геть, і небо знову засяяло блакитною глибінню у променях призахідного сонця.

— Це божий знак, — промовив Жолкевський уголос і затнувся. А що, як і на його військо обрушиться така сама гроза? Як і його десятитисячну горстку вояків розметає стотисячна орда Іскандер-паші? Що тоді?

Наприкінці життя неслава? Ганьба?

День згасав. Сонце спустилось на вечірній пруг. Почало сутеніти. На землю впали присмерки.

Замість лаврів — забуття? Замість тріумфу — згасання? Присмерки? О святий Єзус! Не допусти!

Волочобне — плата від волоки — ділянки землі площею близько 16,8 га.

Взявши себе в руки, Жолкевський того ж дня віддав розпорядження польному гетьману Конєцпольському негайно виступати. 20-го серпня гетьман Конєцпольський і князь Корецький вже були в Кам'янці. Вийшовши з міста, вони три дні стояли в полі, а потім рушили до Буші, звідти попрямували в Молдавію.

Звістка про наближення польського війська до кордонів Молдавії швидко долетіла до Іскандер-паші. І як свідчать тогочасні представники вірменської аристократичної верхівки Кам'янця брати Агоп і Аксент у своїй "Кам'янецькій хроніці", уже "2 вересня в четвер від турецького

султана в Ясси прибули капиджі , щоб схопити молдавського господаря Каспера Граціані й відіслати в Стамбул". Але ж, як кажуть, поголос іде по всьому світу, або — вісті не лежать, на місці. Чутка про наказ султана долетіла й до Граціані.

Господар зрозумів, що над ним готується розправа, і тому звелів султанових посланців заарештувати, а турків, які перебували в його таборі (Граціані стояв за дві милі від Ясс), перебити. Водночас він послав своїх людей у Ясси й наказав жителям міста знищити всіх турків, що проживали там. Султанові посланці були закуті в кайдани й відправлені у Хотинську фортецю.

Після цього Граціані, зібравши рештки своїх воїнів, що не встигли розбігтися, поспішив назустріч польському війську. Жолкевському, Конєцпольському, Корецькому та іншим панам були вручені багаті подарунки. Опріч того, Граціані передав полякам Хотинську фортецю, де були великі запаси харчів та чимало всякого військового спорядження.

І Жолкевський заспокоївся, піднісся духом. Біля Хотинської фортеці він влаштував огляд своєму війську. Проїжджаючи разом з Конєцпольським мимо застиглих шерег, він ласкаво усміхався всім, щиро вітав Корецького, Струся, Фаренсбаха, Балабана, Тишкевича та інших значних панів, рицаря Денхоффа, що очолював німецьких найманців. Пильно глянув на Михайла Хмельницького і його стрільців. В очі впав чорнявий юнак з великими карими очима, дуже схожий на Хмельницького. "Син чи якийсь близький родич? — подумав Жолкевський.— А тримаються... як справжні шляхтичі, дарма, що гриці... Та й гриці їхні як на підбір — плечисті, ставні, гарні з лиця... А Сагайдачний привів би таких молодців куди більше, ніж зумів він, Жолкевський, підняти разом з Конєцпольським..."

Після огляду польське військо рушило на південь, до Ясс. Та невдовзі дозорці доповіли, що туди наближається й турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашею, Джанібек-Гіреєм і Кантемір-мурзою.

Одначе Жолкевський не повернув назад, навіть не зупинився: він усе ще сподівався, що з Іскандер-пашою вдасться домовитись.

Дійшовши до молдавського села Цецори, що недалеко від Ясс, польське військо стало табором. Навпроти нього зупинилось величезне турецько-татарське військо.

19 вересня Іскандер-паша кинув своїх вояків у бій. Польське військо мужньо стримувало шалений натиск ворога. Бій тривав увесь день. Позиції польського війська були дуже незручні, і воно зазнало великих утрат від турецької артилерії. В таборі Жолкевського розпочалася паніка.

На другий день Граціані змовився з кам'янецьким старостою Калиновським і разом з ним, а також своїм гетьманом Бичком та іншими боярами вночі утік із польського табору, кинувши все своє майно. Більшість утікачів (а їх було, за словами вірменських хроністів, понад дві тисячі чоловік), у тому числі й Калиновський, потонули, переправляючись через Прут. Бичка схопили татари й відіслали Іскандер-паші, який наказав молдавського гетьмана посадити на палю перед польським табором.

Граціані під час втечі загинув від рук своїх бояр Ні-корици й Шаптелича, що тікали разом з ним. Пізніше вони розповіли про свій мерзений вчинок новому молдавському господарю Олександру, який наказав піддати їх катуванню й кинути в річку.

Жолкевський все-таки ще хотів домовитися з Іскандер-пашою, одначе той заявив, що відступить і піде в Угорщину, адже направлений султаном не сюди, а на допомогу Бетле-ну, але відступить тоді, коли польське військо поверне назад, до своїх кордонів. Звісно, повертатись ні з чим, а вірніше, з ганьбою Жолкевському не дозволили лаври видатного полководця.

Вісім днів ще боронилось польське військо від турків і татар, які безперервно штурмували табір. Та брак харчів таки змусив Жолкевського віддати наказ про відступ. Змучені навальними атаками ворога, польські вояки рушили до свого кордону. Турецько-татарське військо, як писали зга-

дувані вже хроністи, "безустанно з чотирьох боків атакувало" відступаючих "з гучними криками й вигуками — і під час відходу, і на марші, і на привалах".

За півверсти від Дністра, коли польське військо зупинилося на нічліг, туркам і татарам удалося увірватися в табір.

Жолкевський на мить розгубився. В пам'яті спливла гроза 10 серпня. "Присмерки?" — майнуло в голові жахливе слово.

0 ні! Жолкевський ніколи в бою не падав духом!

1 піднявши шаблю вгору, він ринув в гущу бою. А бою... не було. Все стогнало, вило, знетямлено летіло в розпанахану ніч. Мелькали схарапуджені коні, перекошені обличчя, вирячені очі. Боронились лише окремі групи... Лише вірмени, що прибули з Кам'янця... Лише стрільці Хмельницького з Чигирина... А решта... Дикий жах гнав тисячі людей у німу безвість...

Жолкевський зупинив коня, гукнув на весь голос:

— Панове!

Жахливий крик джури, що пролунав позаду, не дав канцлерові змоги докінчити почату фразу. Він рвучко обернувся й побачив визвірені обличчя яничарів, що підлетіли крадькома й занесли над ним шаблі. Канцлер не встиг захиститись... Три шаблі разом упали на його голову —

і він полетів під ноги здибленим коням. Яничари оточили розпластане тіло й дико зареготали:

— Геть-ман Ля-хи-ста-ну!

— Жул-кев-ські!

Капиджі — воротарі. Вони охороняли султанський палац, представляли іноземних послів, передавали намісникам таємні повідомлення, супроводжували новопризначених намісників до місця призначення, усували неугодних султану сановників.

Один із них зіскочив з коня, розмахнувся шаблею і відсік закривавлену голову. Решта яничарів зареготали ще дужче. Раптом їх кільце розірвав навпіл якийсь ногаець на низькому кошлатому коні, прохромив списом відрубану голову, підняв її високо над головою і помчав до намету Кантемір-мурзи.

Під Цецорою загинув і старшина охочих стрільців з Чи-гиринщини Михайло Хмельницький, а син його Богдан потрапив у турецький полон, де, за його словами, "лютої неволі два роки зазнавав".

Польський гетьман Конєцпольський був схоплений молдаванами й переданий Іскандер-паші. Князя Корецького, Фаренсбаха, Струся, сина Жолкевського Яна, Балабана й Тишкевича схопили татари й усіх відправили калзі-султану. Пізніше Корецького й Фаренсбаха закували в ланцюги й відіслали султану Осману II. Туди ж потрапили й Конєцпольський та син Жолкевського; чотирьох інших панів, що залишились у калги-султана, направили в Крим.

Після цього ординські людолови кинулись грабувати седа й міста Поділля та Західної України. Вони дійшли аж до Львова й вивели з України понад 100 тисяч осіб ясиру.

У той час, коли польські пани, які лишилися в живих, чимдуж мчали в глиб Польщі, проти грабіжників виступили українські козаки. Вони перехоплювали турецько-татарські загони, що поверталися назад із здобиччю, й визволили багато тисяч полонених.

П'ятнадцять тисяч козаків прорвалися в Крим і завдали грабіжникам великих утрат, знищили дев'ять галер, що прибули за награбованим майном і ясиром.

Польські пани, підтримуючи австрійських Габсбургів, нашкодили не лише Польщі та Україні, а й сусіднім державам. Союзник повсталих чехів Бетлен Габор не зміг прийти їм на допомогу, і вони 9 листопада 1620 року під Білою горою зазнали нищівної поразки від військ Католицької ліги. 27 керівників чеського повстання було страчено, а сама Чехія, повністю підкорена Габсбургами, на три століття втратила незалежність. Бетлен Габор відмовився від титулу короля Угорщини, яка й далі продовжувала залишатися розділеною на три частини, в двох із яких панували іноземці (турецькі й австрійські феодали).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Як не чекали хлопці Степанкового батька, а його не було. Минула зима, за нею весна, пливло в безвість літо, а вони майже щодня бігали до моря — і все дарма: не було не тільки золотої галери, а й будь-якої козацької чайки на горизонті. Біля пристані стояли звичайнісінькі купецькі сандали з різним товаром. Як і раніше, тут не припинялася велелюдна метушня.

Степанко й Османчик так звиклися з пристанню, що знали, по скільки днів стоять ті чи інші кораблі, звідки вони прибули й куди збираються відпливати.

Одного разу хлопці помітили, як у порт зайшли п'ять галер і дев'ять сандалів. Коли азаби, що були на галерах, появилися на пристані, прямуючи до міста, хлопці назирці поспішили за ними — хотілося дізнатися, куди підуть їхні кораблі. Азаби не дуже зважали на хлопців, що, пошмигую-чи носами, волочилися обіч, давно були звиклі до цього, бо ж діти завжди снять морем і мандрами до далеких країн, а тому й не проявляли необхідної у військовій справі обережності. Один з азабів невдоволено бурмотів:

— Як мені набридло Чорне море. Тільки почую, що знову туди мандрувати мусимо, в очах починає темніти.

— Не так, мабуть, Чорне море тебе турбує, як ті кляті буткали,— обізвався другий.

— А тебе не турбують? — огризнувся перший.— Всі ви тут сміливі, відважні, а як стрінетесь у морі з кяфірами, то не знаєте, куди подітися, де заховатися.

— Так уже й ховаємось, — продовжував бравувати другий азаб.— Минулого року я аж двох буткалів зарубав.

— А штани скільки разів прав?

— Та досить вам, досить, — зупинив їх третій азаб, що мовчав до цього.— Згадали про що. От прийдем в Аккер-ман, дівчат гарних знайдем, повеселимось.

— У Кафі теж дівчата є, — сказав перший.

— Таж є, — згодився третій, — одначе в Аккермані кращі.

— Побачимо. Побудемо за літо і там, і там, то й зможемо оцінити, які кращі, які гірші.

Степанко й Османчик відстали від азабів.

— Про Кафу говорили...— сказав Степанко.— А татка нема й нема. Він же думає, що ми в Кафі.

— А давай втечемо в Кафу! — запропонував Османчик.

— Я теж таке хотів сказати, — аж засяяв Степанко.

— Заліземо під лави невільників — хто нас там побачить? — міркував Османчик.

— Або заховаємось під гарматами,— роздумував і Степанко.

З того дня вони не зводили зору з військових кораблів, а коли ті почали вантажитись, стали вештатись поблизу азабів.

— Давай люльку, що я знайшов, подаруємо отому високому рудому, — надумався якось Степанко.— Він же ніби старший над азабами, ага, чи що.

— Давай,— згодився Османчик.

Рудий зрадів люльці, як дитина гарній іграшці.

— Де ви доп'яли її? — запитав.

— Мій татко привіз, — вигадав Степанко.— Він плавав на золотій галері.

— На золотій? — усміхнувся рудий.

— На золотій, — кивнув головою Степанко. — На сонні так і сяє, так і сяє, аж очі сліпить. І прапор золотий.

— Ов-ва! — знову усміхнувся рудий.

— І весла золоті,— додав Османчик.

— Ну гаразд, — згодився рудий.— Хай буде й золота. А де ж узяв ваш татко таку гарну люльку?

— На тій галері триста витязів, і в кожного по дві такі люльки! — випалив Степанко.

— Оввa! — здивувався рудий.— Навіщо ж їм по дві люльки? Однієї мало, чи що?

— Одна, щоб палити, а друга, щоб дарувати.

— Он воно як! — розглядаючи люльку, сказав рудий.— А ви були коли-небудь хоч на звичайній галері?

— Ні,— призналися хлопці в один голос.

— Тоді мерщій по цих східцях на корабель. Тільки,— гукнув він навздогінці хлопцям,— нічого там не чіпайте.

Наступного дня Османчик запропонував Степанку:

— Давай подаруємо тому азі ще й кисет для тютюну.

— Давай,— згодився Степанко.— Але де ж його взяти?

— Купимо на базарі,— знайшов вихід Османчик.— У мене є аж десять акче.

На базарі було чимало всяких кисетів, та всі вони коштували дорожче. Як не торгувалися хлопці, жодна торговка не згоджувалася за десять акче продавати свій товар. Зажурившись, хлопці вже зібралися було повертатися додому, як почули п'яні вигуки:

— Кому кисет? Кому кисет?

Якийсь захмелілий чужинець, певне кяфір, ішов прямо на них і розмахував вишитим кисетом:

— Кому кисет? Кому кисет? Степанко й Османчик кинулись до нього.

— Нам потрібен кисет,— сказав Османчик.

— Вам? — зупинився чужинець. — Такі малі і вже палите? От дива! Сказано: турки! Все не по-людськи.

— Ми таткові хочемо купити кисет. Він свій загубив, а після обіду треба відпливати в море, — вигадав Османчик.

— Ну, якщо таткові — то можна,— згодився чужинець.— Десять акче — не більше й не менше, і це тільки з вас, а якби комусь іншому, то й за тридцять не віддав би. Сам Делі-Хасан носив у ньому тютюн.

— Делі-Хасан? — аж розкрив рота Османчик.— Так його ж страчено...

— Делі-Хасана,— озирнувся довкруж себе чужинець: чи не підслуховує ніхто,— стратили, а кисета ж не стратиш! Десять акче — і кисет ваш.

Османчик дістав гроші, простягнув чужинцеві.

— О! Це діло! Ціла сулія вина! — вигукнув той, віддав кисет і попрямував назад до міста.

Подарували хлопці рудому азі й кисет.

— Самого Делі-Хасана, — шепнув Османчик.

— Делі-Хасана? — роззирнувся ага.— То ви й про Делі-Хасана чули?

— Моряк казав,— пояснив Степанко.

— Який? — аж присів ага.

— Той, що кисет на базарі продавав,— відповів Османчик.

З того дня хлопці розгулювали на галері, як у себе дома. Вони облазили всю нижню частину, побували під лавами. Під останньою лавою, в кутку, знайшли місце, де можна було принишкнути й пролежати якийсь час непоміченими.

Нарешті настав час відплиття. Довго крутилися тоді на палубі хлопці, потім,коли азаби почали перевіряти, чи добре закріплені бочки з порохом, вони гукнули своєму знайомому: "Щасти вам, ага!" — й попрямували до східців, а побачивши, що ніхто не стежить за ними, пробралися на облюбовані місця й завмерли.

Невдовзі закричали наглядачі, хлюпнули весла, галера здригнулася й, погойдуючись, поповзла вперед. Хлопці полегшено зітхнули і вмостилися зручніше. Проте непоміченими довго бути не довелося. Османчик, певне, десь простудився, чи то в його закутку було забагато пилюки — хтозна, бо через якийсь час у нього так закрутило в носі, що

як він не совався, як не затуляв носа руками, а таки не стримався — чхнув раз, а там і другий. Саме поблизу знаходився один із наглядачів. І хоч весляр, який сидів на краю лави, запевняв, що нікого постороннього поблизу немає, наглядач поліз під лаву — і невзабарі хлопці стояли на палубі перед агою. Той спочатку зблід, тоді почервонів, а відтак затупцював ногами, замахав руками, закричав:

— Та де ж була охорона? Аллах всемогутній, та кому ж ми доручили дбати про свою безпеку!

Привели азаба, що стояв на чатах під час відплиття.

— Найясніший ага,— впав азаб на коліна.— Але ж... це ж ваші... друзі. Ви ж самі наказали не затримувати їх... Пропускати на галеру щодня...

— Але нікому не говорив, щоб... щоб., дозволяли залишатися їм на нічліг або ж... або ж... виходити в море!

— Можна ще й назад повернутися,— обізвався якийсь інший азаб.

— Повернутися? — аж підскочив ага.— Капудан-ага дозволить повернутися? А про голову свою ти подумав? Чи вона зайва в тебе?

Потім рудий накинувся на хлопців. Він верещав, мов навіжений, обсипав їх лайкою, смикав за чуби, крутив вуха. Зрештою Османчик не витерпів і заплакав:

— Пустіть мене. Я не хочу вас бачити. Я хочу до нене Міріам!

Вдалині ледь-ледь мрів берег, і, побачивши його, хлопець закричав іще дужче:

— Пустіть! Я попливу до нене Міріам! Он берег видно!

Він вирвався з рук аги, підбіг до борта, перескочив через перила й кинувся у воду.

* Делі-Хасан — керівник селянського повстання в Туреччині на початку XVII ст. Страчений 1605 року.

— Ловіть його! Ловіть! — зарепетував ага.— То ж дитина! Воно ще потоне! О аллах! Всемогутній аллах, навіщо ти послав на мене таку кару!

Два дужі азаби кинулись у воду й піймали Османчика, витягли з води.

— Так ти, негіднику, ще й тікати будеш?! — вирячив банькаті очі ага.

Переляканий хлопчик упав на підлогу, засичав:

— Не чіпайте мене! Ви погані! Я не хочу вас бачити. Степанко, що досі мовчав, теж вирвався з рук аги:

— Не смійте знущатися над Османчиком! Ходжа Ібрагім не любить, коли його дітей хтось кривдить!

— Ходжа Ібрагім? — взявся за голову ага. — Ви діти ходжі?

— Так, так,— підтакнув низенький азаб, що підоспів до гурту, — я бачив цих хлопців у дворі купця Ібрагіма.

— Найясніший ага! — вигукнув з гурту якийсь інший азаб.— Та це ж щастя само припливло нам у руки! Ібрагім заплатить такий викуп, який нам і не снився!

Рудий ага важко засопів:

— Прив'яжіть цих вітрогонів у капітанській будці і не спускайте з них зору! Та нагодуйте добре.

Надвечір Османчик захворів. Його лихоманило.

— Я хочу до нене Міріам, — раз у раз повторював він. Йому натирали руки й ноги, поїли настоєм якогось зілля, та гарячка не зникала.

Три дні мучився Османчик. Потім жар почав спадати, хлопець перестав марити. Мовчки лежав горілиць, міцно стискав Степанкову руку й зрідка запитував:

— Ще не видно Аккермана?

— Ні, не видно, — відповідаз Степанко.— Але азаби кажуть, що вже близько. Завтра будемо там.

Нарешті знову замаячіли береги, кораблі ввійшли в лиман й попрямували до білих веж, які височіли над стрімкими урвищами. Кілька днів кораблі простояли в Аккермані. Здавши санджак-бею зброю й поповнивши запаси харчів та набравши свіжої води, капудан віддав наказ рушати до Кафи. За цей час Османчик одужав, і звістку про вихід кораблів у море друзі сприйняли з великою радістю. Степанко міцно обняв Османчика і прошепотів:

— Скоро ми будемо в Кафі, Османчику!

Минуло ще два дні. Наближався вечір. На море спускалися сутінки, гасили багрець на хвилях.

— Глянь,— показав Османчик на сусідню галеру,— кораблі стали схожі на драконів.

— Агеж,— згодився Степанко.— На зубатих драконів.

— Галера, якою ми попливемо на Вкраїну, і в темряві сяятиме, — мрійно говорив Османчик.— Ми її побачимо і вночі. І татка Данила пізнаємо на ній.

— Аякже,— підтримував друга Степанко,— звісно, пізнаємо. Ми ж бачили його в Кафі. Високий такий, гарний.

Заколихані щасною мрією, хлопці спокійно заснули. Опівночі їх розбудив страшенний гуркіт.

— Гроза,— прищулився до Степанка Османчик.

Та блискавка спалахувала не в небі, а довкруж кораблів.

— Та це ж хтось стріляє по нас! — вигукнув Османчик.

— Як хтось? — підхопився Степанко.— Це ж козаки! Нараз на кормі щось блиснуло, осліплюючи присутніх,

і загриміло зі страшенною силою.

Корма швидко покривалася вогнем. Запалахкотіла, заіскрилась капітанська будка. Поряд з галерою, на якій були Османчик і Степанко, з'явилася друга, засяяла проти вогню мідним носом.

— Золота галера! — вигукнув Османчик і кинувся до перил.

Азаб, що стеріг хлопців, ухопив його ззаду за халат, притримав. Зупинився біля товариша й Степанко. Мідно-носа галера наближалася. З неї залунали постріли.

— Б уткали! — заверещав азаб, що тримав Османчика, й порачкував убік. Степанко помітив на мідноносій галері високого кремезного козака з шаблею в руках.

— Тату! Тату! — закричав хлопчик.— Сюди! Тут ми! Рятуй нас, тату!

Весла обох галер зіткнулися. Козаки кинулися по них на палаючу галеру визволяти веслярів-невільників, до яких от-от мав добратися вогонь. Високий козак виріс перед хлопцями.

— Татку! — кинувся йому на груди Степанко.

— Татко Данило? — ухопив його за руку Османчик.— І я тут. Рятуй і мене.

— А мама? — перелякано простогнав Данило. — Де мама? Ми шукали вас у Кафі, але нікого не знайшли...

— Мама в Галаті, — вперше за всю дорогу заплакав Степанко.— Я так скучив за нею, так скучив... Ми втекли...

Дим окутував їх звідусіль, вогонь палахкотів за кілька кроків.

2

Марія шукала дітей до самої ночі. Вона оббігала всі сусідні вулиці, базар, пристань, перепитала десятки людей, але ніхто ніде не бачив двох цибатих чорнявих карооких хлопчиків років дев'яти. Людей

меншало, уже й питати не було в кого, темінь огортала все навкруги, і довелося Марії ні з чим повертатися на віллу.

— Осман спить? — запитала Меджіне, як тільки почула, іцо Марія відчинила двері й зайшла до передпокою.

— Дітей нема! — нестямно закричала Марія і впала перед господинею на підлогу.

— Як нема? — не зрозуміла Меджіне.— Де ж вони?

— Не знаю, пані.

— Шукай! — заверещала Меджіне.

— Я шукала,— простогнала Марія.— їх ніде нема. У спальні з'явився Ібрагім.

— Що сталося? Чому такий гамір? — забурчав він.

— Османчик зник, — заплакала Меджіне.

— Зник? — засичав стоголовим змієм Ібрагім.— Куди?!

— Не знаю, паночку. Не знаю,— заголосила Марія.

— А ґулям 7 Стефан? — тицьнув купець ногою в обличчя Марії.

— Т-т-те-е-ж-ж н-н-е-м-ма,— стала заникуватись Марія.

— Ах ти ж свиня погана! — зіпонув Ібрагім не своїм голосом і почав гамселити її ногами під боки, в спину, в голову. Марія звивалася, глухо стогнала. В неї заюшилися кров'ю губи, ніс, усе обличчя, а він не вгавав і

на хвилину, аж поки не зачепився за неї і сам не впав на підлогу. Піднявшись, плюнув на Марію й поплівся до своєї кімнати. Слуги відлили Марію, відтягли в комірчину.

Цілий тиждень нипали слуги по місту — і все марно: дітей ніде не було. Нарешті знайшовся якийсь рибалка, який бачив їх біля пристані, а там і на військовій галері.

77 Гулями — хлопчики-раби, скути чоловічого роду.

— Вони втекли! — закричав Ібрагім.— Це кяфір той потягнув мого Османа! Це він, клятий!

Ускочивши в комірчину, де все ще лежала Марія, він знову накинувся на неї.

— Це ти підмовила свого виродка, щоб тікав додому?

— Паночку,— зібралася з силами Марія й поповзла до Ібрагімових ніг. — Я ж обох їх вигляділа, вигодувала. Як же могла б я відпустити їх? Я ж мати, паночку!

— У-у, кяфірка! — завив Ібрагім.

Він вискочив на подвір'я й попрямував у місто. З'явившись до джебеджібаші, заголосив:

— О аллах! Навіщо ж ти нараяв зв'язатися з цим славним агою? І сам постраждав, і на нього даремне нарікаю.

— Чому ж ти нарікаєш на мене, Ібрагіме? — здивувався джебеджібаша. — Скільки зброї полишив кяфірам, скільки збитків

завдав султанові... Тебе хотіли послати пайзеном на галери... Ледве відговорив, а ти, невдячний, так оце відплачуєш мені?

— О мої галери! О мої сандали! — викрикував Ібрагім.— Я жебраком став, я все втратив...

— Тому тебе й простили, Ібрагіме,— сказав джебеджібаша.

— Але ти, шановний баба , мусиш мати совість, я не скупився перед тобою. Допоможи... Розживусь — віддячу...

— Чим же я можу допомогти тобі?

— У мене зник син — утік на галерах, що повезли зброю до Аккермана. Передай бейлербеєві, аби затримав його і його спільника — кяфірського виродка — та повернув сюди. Зроби ласку, шановний баба.

— Ну, це інша річ,— просвітлів джебеджібаша.— Це можна... Це зробимо. Я не забув твоєї щедрості, Ібрагіме. Не встигнуть кораблі зупинитися в аккерманській пристані, як даруга накаже знайти дітей.

Через тиждень Марія піднялася й почала помалу шкандибати. Меджіне зразу ж покликала її до себе.

— Ти заслужила найжахливішої кари, і ти її не уникнеш,— сказала люто.— Але, коли хочеш лишитися живою, шукай дітей. В Галаті їх нема. Іди в Стамбул і не повертайся доти, поки не знайдеш. Тільки не надумайся тікати. На твоєму лале — ім'я господаря, а його знають усі!

Марія мовчки вийшла. В неї все нило всередині. Вона видибала за огорожу, попрямувала до моря. Проминувши пристань, дісталася до пустирища, видряпалася на величезний, до блиску вилизаний водою камінь, опустилася у невелику заглибину й заклякла, не зводячи зору з

моря. Воно злегка шуміло, зітхало. Хвилі набігали на берег, розбивалися об каміння, дрібними бризками розліталися вусібіч.

— Тобі легко, — прошепотіла,— ніхто не знущається над тобою. Ти само караєш і милуєш, кого захочеш. Ти могутнє, тому ніщо не страшне тобі. Допоможи, море, мені бідній і нещасній. Принеси мого Степанка й... мого Османчика живими й здоровими або ж скажи хоча, де вони поділися... Або ж забери мене, покрий отими невгамовними хвилями, опусти на своє дно, дай спочити... Навіки спочити...

Підвелася й пошкандибала до перевозу. Та кого не просила, ніхто не згоджувався везти її до Стамбула.

— Ти тікаєш, — дивлячись на лале на її шиї, сказав один рибалка, — і я допомагатиму тобі? Та хіба ти не знаєш, яка спіткає кара мене?

Марія поплелася назад до вілли.

*

Баба — шанобливе звертання до старшого.

Даруга — правитель міста з поліцейськими функціями.

Лале — залізний нашийник у полонених.

Підійшла до комірчини, присіла на порозі.

Море шуміло. Сплески хвиль об каміння долинали до вілли, заколихували. Марія незчулися, як задрімала. Та нараз яскраве світло різонуло очі. Вона підхопилася на ноги — була глупа ніч. Пристань і вся Галата палали, мов величезне багаття, клекотіли, наче море в негоду. Лунали постріли, стогони, прокльони. Горіли кораблі, будинки, дерева.

— Буткали! Буткали! Буткали! — лунало звідусіль.

— Козаки! — прийшла до тями Марія.— Боже мій, боже мій! Де ж ви, дітоньки мої! Гляньте на море! Там сяє золота галера! Витязі прийшли! — заломила руки й знову кинулась до моря.

А назустріч бігли, стріляючи з пістолів і розмахуючи шаблями, чоловіки в гостроверхих шапках.

— Дітоньки, де ви? — підбитою чайкою квилила Марія.— Степанку! Османчику!

— Ми тут, мамо! — долинуло з темряви.

Вона зупинилася, осліплена відблисками пожежі, перелякана голосом сина, що вчувся.

— Ми тут, мамо! — тепер обізвалися вони разом — Степанко й Османчик — десь зовсім близько.

Марія знетямлена крутнулася на місці, кинулася вперед — і відразу помітила їх, осяяних загравою, поблизу пристані. Підлетіла до дітей, обхопила обох:

— Знайшлися... Таки знайшлися. А я ж...

Із темряви виринув високий розхристаний козак.

— Мамо! Це ж татко! — закричав Степанко.— Це ж ми привели козаків!

— Маріє?! Чому ти спинилась? — вигукнув Данило.— Бери дітей і мерщій до кораблів!

— Обох?! — сплеснула вона руками, розгублено вп'ялася заплаканими очима в Османчика.

— Нене Міріам! Не кидай мене самого! — вхопив її за руку Османчик. — Я хочу з Степанком! Я не хочу тут залишатися.

— Маріє! Швидше! Швидше! — благав Данило. — Козаки відходять. Яничари наближаються.

Стрілянина наростала. Козаки, відстрілюючись, повільно відходили до пристані. Попереду них бігли визволені невільники, за багатьма плелись зв'язані турки. Марія помітила біля одного козака товстого клишоногого турка, що, опираючись, цурганився за ним. Вона підскочила до козака, зупинила його:

— Козаче! Відпусти. Це ж Ібрагім.

— Ібрагім? — здивувався козак.— То й що? Святий якийсь, мо'? Поглянь тільки. Пузо — як барило. Багач! Знаєш, скільки за нього полонених можна викупити?!

Степанко й Османчик підскочили до них.

— Це ж татко Ібрагім, — скривився Османчик.— Пустіть його...

— Маріє? Що тут таке? — метнувся до дружини й дітей Данило,— Петре,— побачив, що там Сокира,— відходити пора. Що сталося? Чому гаєтесь?

— Даниле,— простягнула до чоловіка руки Марія.— Це ж мій господар. Він... Він... Простіть його, відпустіть...

— Пусти, Петре. Бог з ним. Хай живе. Нема часу розбиратися, хто прав, хто ні. Он яничари біжать, нас оточити хочуть, — кивнув назад Данило, підняв Степанка на плечі, вхопив Марію за руки й кинувся до пристані.

— А я? — заверещав Османчик.— Я теж з вами! Я теж...

— Лишайся, синку, з татком, — простогнала Марія.— Лишайся. Будь розумний... Прощай, синку...

— Прощай, Османчику! — крикнув і Степанко.— Я ніколи не забуду тебе.

Ібрагім підбіг до сина, нахилився над ним:

— Не плач, синку, не плач...

З темряви виринула низькоросла постать з величезним клунком на плечах. То був Мустафа. Визволений козаками з турецької галери, він устиг когось пограбувати й тепер поспішав слідом за козаками до пристані. Помітивши Ібрагіма, Мустафа вихопив з-за пояса ятаган, яким обзавівся під час грабежу, й кинувся до купця.

— А, це ти, негіднику! — дико закричав і вдарив у груди Ібрагіма ятаганом.— Знай, як продавати на галери правовірних мусульман!

Ібрагім важко захрипів, розпростер руки і впав ниць на землю. Мустафа підскочив до Османчика, заніс ятаган над його головою. Та Марія була вже тут. Вона вхопила татарина за руку:

— Зупинись, оглашенний!

— А, — вирячив очі Мустафа,— і ти, красуне, тут! Продала мене, а тепер хочеш додому разом з усіма своїми виродками добутися. Не вийде, голубко. — Мустафа замахнувся ще раз, але й цього разу не встиг опустити ятаган: Петро Сокира вистрелив Мустафі прямо межи очі.

— Навіщо ти? — зойкнула Марія.— Він же визволив вас минулого року. Це ж Мустафа...

— Я не знав,— стягнув шапку з голови Сокира.

— Нене Міріам,— схлипнув Османчик,— татко Ібрагім помер...

— Маріє, — знову підскочив до дружини Данило, що встиг віднести Степанка на галеру,— збожеволіла, чи що? Кругом же турки! Тікаймо швидше.

— Бери Османчика, Даниле, тікаймо,— заметушилася Марія.

— А татко, нене Міріам? — вхопився за Маріїну спідницю Османчик.

— Татко загинув, синку. Його вже не врятуєш. Будем рятуватися самі, — відповіла Марія.

Відбиваючись від яничарів, що нахлинули скопом, козаки почали відходити до пристані.

Горіла Галата, дзвеніли шаблі, важко скрипіли сходи на пристані.

3

Сходило сонце, багрянило дрібне хвильовиння. Козаки зірко вдивлялися в далину, проте переслідувачів не було видно.

— Ну й добре,— промовив, запалюючи люльку, Бородавка,— можемо спокійно й поснідати. Передайте по всіх човнах: суши весла! Налягай на тараню й саламаху!

Козаки розв'язували шкіряні лантухи з сухарями й таранею, відкривали барила з саламахою. Мовчки снідали. Наситившись, запалювали люльки й, простягнувши ноги, мостилися на короткочасний спочинок.

— Заспівай щось новеньке, батьку Семене,— звернувся Бородавка до кобзаря Шукайдолі. Той витягнув з-під лави кобзу, настроїв, задумався.

— Про нас! — гукнув Петро Сокира з сусідньої чайки.

— Про те, як ми турка били, — підкинув Кирило Осика. Кобзар підняв очі до неба, вдарив по струнах, густим

старечим басом заспівав:

А в неділю пораненьку

Зібралися громадоньки

До козацької порадоньки.

— Гарна пісня, — загомоніли козаки. — Гарна. Дай боже здоров'я тобі, Семене.

Кобзар продовжував перебирати струни. Вони бриніли, стогнали, рокотали. Старечий голос то гучнішав, злітав угору, дзвенів міддю, то знижувався до тихого шепоту:

Біжать, пливуть човенцями,

Поблискують весельцями,

Ударили з самопалів,

З семип'яденних запалів.

Півсоткою із гармати.

— Братці! — обірвав пісню грізний голос Яцька Бородавки.— Нас доганяють турецькі каторги!

Козаки оглянулися: більше десятка галер, поблискуючи проти сонця байраками на щоглах, наближалися.

— Наляж на весла! — гукнув Бородавка.

Чайки рвонули вперед. Та галери теж наддали ходи. Віддаль поступово зменшувалася.

— Повертай до берега! На мілководдя, братці! — наказав Бородавка.

Чайки звернули ліворуч і помчали до берега. Галери розсипались півкільцем і теж посунули до берега.

— Ще ближче до берега! Ще ближче! — гукав Бородавка.— Заманюй їх далі! Далі, братці!

Галери підходили ближче й ближче. Та ось одна з них вискочила на обмілину й зупинилась. Слідом за нею вткнулась довжелезним носом у піщане дно друга. Не збавляючи ходу, на мілководдя вискакували одна за одною й інші галери турків.

— Перші два десятки чайок атакують першу галеру! — крикнув Бородавка.— Уперед, братці! Два другі десятки — другу! З богом, братці! Два треті десятки — третю! Щасти вам, братці! — віддавав наказа за наказом розчервонілий кошовий, розмахуючи булавою.

Чайки почали оточувати галери. Озвалися гармати, забахкали фальконети, затріщали пістолі. Окутавшись димом, галери плювали вогнем, вили стоголосим прокляттям. Частина галер потрапили в руки козаків, інші повернули назад і на всіх веслах помчали до Стамбула.

— Вперед, братці! — знову загудів голос Бородавки.— До Дніпровського лиману!

Наступного дня козацька флотилія була біля Очакова.

— Переводьте колишніх невільників і полонених турків на лайки! — розпорядився Бородавка.— Переносьте здобич!

За якоїсь півгодини галери опустіли.

— Пали, братці, турецькі корита! — гукнув Бородавка.

Спаливши захоплені галери на очах турецького гарнізону Очакова, козаки спрямували свої чайки лиманом до гирла Дніпра. Через чотири милі, східніше Очакова, вони до-сягли балки, залитої водою, й повернули туди. Ще три милі здолали мілководою балкою, а далі потягли судна волоком. Проминувши турецькі фортеці в гирлі Дніпра, знову попливли на північ. На останній спочинок зупинилися у глибокому зарічку, порослому очеретом і шелюгою.

— Тут не видно нас нізвідки,— сказав Бородавка.— Так безпечніше буде. А щоб усе було гаразд, треба дозорців виставити. Хай Канівський курінь про дозорців подбав, а про вивідачів, здається, черга подумати

Полтавському куреню. Хто хоче каші зварити, юшки і риби покуштувати — на берег. Тільки далеко не відходити!

Поки козаки витрушували рештки харчів зі своїх сакв та ділили їх між собою і врятованими, зі степу примчали вивідачі, і доповіли, що неподалік, у балці, повно-повнісінько татар. Цілий татарський чамбул . Окремо покотом лежать невільники. Мабуть, з тисяча, а може, й більше.

Рада була коротка. Зійшлися на одному: здобичників необхідно оточити, а на Січ послати гінців за підмогою. Якщо підмога до світанку не підоспіє, все одно зав'язувати з людоловами бій і тягнути його, не розпочинаючи атаки, до підходу січовиків. Гінці помчали до Чортомлика зразу — два правим берегом, два лівим.

Проклинаючи хана й усіх грабіжників, козаки набивали пістолі, підтягували шаблі, сходили на берег і ниш-

Чамбул — загін татарської кінноти.

ком прямували за курінними на визначені місця. Була темна захмарена ніч, і у ворожому таборі не помітили небезпеки. Лише вдосвіта їхні вивідачі наткнулися на козаків, які лежали за якихось дві сотні п'яденів 82. За кілька хвилин табір ожив. Татари вирішили, обороняючись, пробиватися до переправи. Та Бородавка, знаючи звички кримських грабіжників, зосередив на прибережній смузі половину всіх козаків. Тому перша спроба татар прорватися до річки скінчилася невдачею. Втративши кілька десятків чоловік, вони змушені були відкотитися назад. Але козаки тепер самі перейшли в наступ, намагаючись відрізати полонених від табору. Татарська охорона була зломлена, решта грабіжників, заховавшись за кіньми, чинила відчайдушний опір.

Бородавка кинув у бій Переяславський курінь, і татари не витримали, зірвалися з місця й почали тікати. Зім'явши на своєму шляху

козацький заслін, вони прорвалися до переправи й стрімголов кинулись у воду. Здобичники налітали один на одного, сторчма летіли з крутого берега в річку, й гризлися, мов зголоднілі пси біля свіжої кістки, а з боків і ззаду гриміли, озиваючись луною на лівобережжі, козацькі самопали й фальконети.

Увесь ясир і награбовані здобичниками пожитки були в руках козаків. Марія, Степанко й Османчик теж вибралися на берег і почали допомагати козакам розв'язувати визволених полоняників, переправляти їх на чайки.

— Поспішаймо, поспішаймо, братці! — лунав голос Бородавки.— Непереливки всім нам будуть, як нагряне ще якийсь чамбул. Татар же немало повертається з Поділля.

— Провчимо і їх, — обізвався Петро Сокира.

— Усіх не провчимо, сил не вистачить, братці. Під Це-цорою в Молдавії їх було вісімдесят тисяч. Військо Жол-кевського розгромили вщент, — говорив далі Бородавка.

— А сам гетьман? — поцікавився Данило.

— Убитий, братці. Турки відрубали голову і кілька днів тримала її на списові перед наметом Іскандер-паші, а потім повезли до Стамбула в подарунок султану.

— От тобі й не хочу воювати з Грицями разом, — зітхнув Данило.

— Зазнайство губило й не таких людей, — сказав Бородавка,— Швидше, братці, швидше!

Та лише викрикнув він останні слова, як дозорці знову стояли перед ним.

П'ядень — міра довжини, що дорівнює 0,213 м.

— Що там ще трапилося? — стурбувався кошовий.

— Земля гуде, батьку.

Бородавка опустився на коліна, приліг, прислухався.

— Ще один чамбул, братці, — гукнув, підхоплюючись. — Переяславський, Канівський і Полтавський курені — на північний схил балки! Залягти на самому гребені! Корсун-ський і Стеблівський — праворуч від них, понад самим Дніпром! Уманський і Батуринський — ліворуч!

Невдовзі з півночі долинув тихий, глухий гул. Він швидко наростав. За кілька хвилин уже можна було розрізнити в ньому стукіт копит тисячоголової лавини коней і вигуки незліченної юрми верхівців.

— Вони летять, мов очманілі, — зауважив Данило, риючи шанець поблизу Владислава Забродського. — їх хтось жене, напевне.

— Холєра 6 їх побрала, — кинув той зозла, — не дадуть спокійно й подрімати.

— На тому світі будемо дрімати,— гукнув Данило. З гребеня добре було видно все доокілля.

— Глянь! Глянь! — простягнув руку вперед Забродський.— Яка жовтобура хмара встає над степом!

— Де орда пройде, там ніщо не росте,— сказав Данило.— І коріння, не тільки зело на порох стирає.

Сотні козацьких очей, не мигаючи, їли побурілу далину. Скоро з неї виринула чорна смуга, почала зводитись над землею. Вона поволі росла, наближалася. Стало видно коней, верхівців у малахаях. Степ тремтів, стогнав, завивав. Озвалися козацькі фальконети і кілька вершників полетіли сторч, інші, натикаючись на них, теж розпласталися на землі. Хвилинне замішання в передніх рядах згасло, і знову нестримна лавина покотилася вперед. Розділившись на два потоки, здобичники, обминаючи козаків ліворуч і праворуч, диким реви щем скочувалися до Дніпра й кидалися в бурхливу глибочінь. Одні гинули зразу, інші, яким несамовита лють подвоювала сили, добиралися до середини ріки, ще інші, опанувавши себе після хвилинного переляку й поклавшись на силу своїх рук та витривалість коней, добиралися до протилежного берега й, спочивши якусь мить, мчали далі.

Розв'язавши кількох жінок, Марія разом з дітьми саме вела їх до чайок, як дорогу перегородили людолови, що прорвалися праворуч від козаків.

— Лягайте! — наказала Марія супутникам. Та чи то її переляканий голос, чи ставна постава, що й після неволі лишилася красивою, хтозна, що саме змусило одного з людоловів звернути з роз'ярілої веремії. Він уже закрутив над МаріїНою головою аркан із смертельним зашморгом, уже, радісно оскаливши зуби, запіненими губами зашепотів: "Моя! Моя! Моя!", як Марія зненацька повернулася, помітила його, перелякано зойкнула і впала на землю. Аркан просвистів над її головою, і петля гупнула на пересохлу землю за кілька кроків од неї.

Ординець ударив коня під боки. Той став дибки, крутнувся, збив куряву. Людолов розвернув його, перехилився з сідла, ухопив Марію обіруч і, шаленіючи від нестримного реготу, помчав до Дніпра.

— Мамо! Мамо! — заверещав переляканий Степанко.— Татку! Татку! Де ти? Маму вкрали!

— Нене Міріам украли! — заплакав і Османчик. Нараз усе доокілля забіліло — то мчали у білих свитках

січовики.

— Ал-ла! Ал-ла! — кидалися ординці. — Сагайдак! Сагайдак!

— Дядьку! — помітив Степанко знайомого ще по морській мандрівці Олексія Рябого.— Маму рятуйте! Маму!

Січовики ринули з пагорба стрімким водоспадом, змітаючи все на своєму шляху. Людолови металися, як божевільні, то туди, то сюди, та їх накривала навальна хвиля й поглинала навіки. Ординцю, що вхопив Марію, таки вдалося добратися до берега, кинутися у воду. Підтримуючи лівою рукою зомлілу жінку й тримаючись правою за повід, він поплив слідом за конем.

Марія у воді опритомніла. Побачивши перед собою жовтувате обличчя з широкими ніздрями, вона вчепилася обома руками за жилаву, поросту рідким рудуватим волоссям шию й почала давити її що було сили. Татарин заборсався, запручався, та, заплутавшись у звивинах аркана, який тягнувся за ним, нічого вже не міг вдіяти, а Марія давила й давила, аж поки нападник не почав синіти. Тоді відштовхнула його від себе, вирвала з обмертвілої руки повід, повернула коня назад і попливла до берега. Та сил забракло. У боротьбі з ординцем Марія так знесиліла, що не могла триматися на воді.

— Боже мій, невже це кінець? — прошепотіла вона.

Як тільки ординці з другого чамбула прорвалися до річки, Данило разом з іншими козаками підхопився й кинувся їм навздогінці. У вибалку помітив невелику групу ще не розв'язаних бранців у вишуканому одязі. Хоч той одяг і перетворився на ганчір'я, та все ж він показував, що його

власники належать до багатого люду. Це засвідчували і їхні випещені обличчя.

— Пане козаче,— заблагали бранці,— допоможи. Данило повернув до щойно визволених панів.

— Тутай рубай, пане, — простягнув руки товстун, що лежав скраю. Данило глянув на його обличчя й сполотнів: то був пан Чермінський.

— Таки зустрілися! — вирвалося в нього мимоволі.

— Таки зустрілися, — пролепетав Чермінський, увібрав голову в плечі, відсахнувся. — Я... пане Даниле... Я все вибачаю... Я відпускаю вас на волю... Панове, — повернувся він до решти шляхтичів,— будьте свідками... Це Данило, колишній мій хлоп...

— Рубай йому голову, Даниле,— заверещав сусідній панок, якийсь збіднілий шляхтич, — та визволяй нас борше, хай йому біс. Він заслужив того! А ми... ми хлопів не маємо.

— Пане Даниле,— знову забелькотів Чермінський,— я був несправедливий. Людина набирається розуму в біді... Тепер я не той, що був раніше. Прости...

Данило махнув шаблею, розтяв вузли на руках Чермін-ського, допоміг йому виплутатись з обривків аркана.

— Я... — ухопив Чермінський Данила за руку, став осипати її поцілунками,— навіки боржник перед вами...

Данило вирвався, розсік ще з десяток вузлів на решті шляхтичів, коли до вуха долинув різкий крик сина:

— Тату! Де ти?! Маму татарин украв!

Данило метнувся на синів голос. Син біг, спотикаючись, назустріч і перелякано повторював:

— Маму татарин украв... Маму украв...

— Де він? Куди він помчав?

— До переправи, тату.

Данило помітив коня, що стояв над убитим татарином, підлетів до нього, вскочив у сідло й погнав до переправи.

* * *

Коли Марія розплющила очі, перед нею на колінах стояв Данило, в головах схлипували Степанко й Османчик, а довкруж у німій скорботі збентежено стояла юрма козаків. Зрештою один із них — високий, сухорлявий чоловік років п'ятдесяти полегшено зітхнув:

— Жива...

— Жива, батьку, жива,— радісно блиснув карими очима Данило, ще нижче схилився над дружиною, а Степанко припав до її посинілого лиця й залебедів:

— Мамусю! Ти жива? Поглянь же, гетьман Сагайдачний до нас підійшов. Це козаки на поміч нам прийшли.

Марія почала зводитись. "Сагайдачний переді мною,— майнула думка, — що ж це я за козачка така... Хіба ж можна..." Та січовики підхопили її на руки, перенесли до чайки, поклали на сухе духмяне сіно.

— Я дуже радий, Даниле, — промовив Сагайдачний,— що ви всі знову вкупі. А це що за хлопчина? — кивнув на Османчика.

— А це син купця Ібрагіма, якого вбив один ординець з помсти.

— У мене було дві нені й два татки, — обізвався Османчик.— А тепер тільки нене Міріам і татко Данило.— Хлопчик помовчав якусь мить, потім глянув на гетьмана й сказав: — Хочу бути козаком.

— Ну й добре. — усміхнувся Сагайдачний. — Хай тобі наша Україна стане другою матір'ю. Хай доля ніколи не цурається вас усіх.

Він дістав з-за пояса люльку, простягнув Данилу:

— Візьми на згадку.

До гурту підійшов Бородавка.

— Що ж, Петре Конашевичу, — подав руку Сагайдачному,— спасибі, що допоміг здобичникам носа втерти.

Вони обнялися, почоломкалися, на часинку заніміли, кремезні, сивочубі, потім ще раз потиснули один одному руки. Сагайдачний вискочив на коня, гухнув:

— Щасливо плисти, пани-товариші, — й, торкнувши коня острогами, полетів на пагорб, де, вишикувавшись до походу, стояли струнками рядами реєстровці.

Бородавка повернувся до січовиків:

— У путь-дорогу, друзі!

Мусянжево сяйнули весла, й обважнілі чайки з тихої заводі посунули на Дніпрове плесо.

— До Києва ще далеко, татку? — запитав Степанко.

— Ні, синку, недалеко. Тепер уже близько. Завтра прибудемо на Січ, перепочинемо якийсь день, маму підлікуємо — та й помандруємо до нашого рідного Києва.

— Він гарний, тату? — підсунувся до нього ближче й Османчик.

— Гарний. Дуже гарний. Найкращий з усіх міст, які я бачив, — відповів Данило, пригортаючи до себе обох хлопців.

Привал зробили недалеко від хутора Мирона Зеленого, на березі річки Росави. Наловили й напекли риби, наварили раків. Смакуючи гарячою стравою, Степанко вигукував:

— Ну й смачно, так смачно! Османчик підтримував його:

— Я теж такої страви ще ніколи не їв! Смачнішої, мабуть, і не буває.

— Ото ж то, хлопці, — радів Данило.— Тут все краще: і ліси, і діброви, і річки, і степи, й ниви, а одяг — то нічого й говорити, а їжа, то ж, звісно, ні з чим і рівняти. Сказано: рідний край.

— Для мене це теж рідний край? — запитав Османчик.

— Атож, сину,— обізвалася Марія.

— А на мене, татку,— почервонів Степанко,— ніхто більше не казатиме ґулям?

— Ніхто, синку. Ніхто.

— А на мене? — обізвався й Османчик.

— І на тебе, — заспокоїв і його Данило.

— А пани-ляхи? — не вгавав Степанко.

— Ет,— махнув рукою батько,— пани на трьох одні штани. У пазусі одні воші, а він каже: в мене гроші.

— Такі задаваки? — спитав Степанко.

— Задаваки,— промовив Данило й задумався.

— Нічого, Степанку,— обізвався перегодя Петро Сокира.— Козакові і пан-лях не страшний. Прийде час — доберемося й до них. Тікатимуть з України — аж пил курітиме!

— І Владислава Забродського виженем?

— Ні, Степанку. Владислав Забродський — не пан-лях, він проста людина, бідняк, а бідняки, хто б вони не були — руські, поляки, турки,— всі однакові. Ділити ж їм нічого.

Пообідавши, почали прощатися. Сокира, Осика й Рябий їхали до Трахтемирова, де при монастирі був шпиталь.

— Не забувай, Даниле, про нас,— говорив Петро Сокира.— Ми здамо святим отцям Стефана Кодряну, попросимо, аби добре лікували його від клятої турецької кулі, й знову повернемось на Січ. Батько Сагайдачний казав, що Цецорською битвою війна між Туреччиною й Польщею не

скінчиться. Знахабніють тепер османи. Доведеться й нам за зброю братися, бо ще... як поб'ють поляків, то й на Україну посунуть.

Козаки потиснули одні одним руки й роз'їхалися — одні в бік Києва, інші — до Трахтемирова.

Степанко, погойдуючись біля батька в сідлі, почав дрімати. Йому хотілося милуватися розмаїттям степових квітів, а сон склеплював повіки, переносив його кудись далеко-далеко. Він знову бачив море. Тільки не тихе, а розбурхане. Раз у раз здіймалися височенні вали, линули на невеликий вутлий кораблик, на якому вони вчотирьох — татко, мама, він і Османчик — пливли до берега і ніяк не могли допливти. Вали підкочувались до корабля, підхоплювали його, а потім розпадались на тисячі бризок, і корабель падав у безодню. Відтак знову вилітав на запінений гривастий гребінь, гойдався якусь хвилю туди-сюди і знову летів донизу. Нараз між хвилями сяйнула золотими блискітками величезна галера, знялась угору і зависла в занімілій блакиті крайнеба.

— Вона! Вона! Золота галера! — закричав спросоння Степанко.

— Що з тобою, синку? — запитав Данило, спинивши коня. — Чого ти кричиш?

Степанко розплющив очі. Величезне призахідне сонце, зачепившись за кучеряві пагорби, золотило маківки церков, що тулились на схилах.

— Що це, тату? — здивовано запитав хлопець. — Галера?

— Це наш золотоверхий Київ, синку.

— Який він гарний! — промовив Степанко.

— Як у казці. Такий, як ти розповідала, нене,— додав Османчик.

— Такий, такий,— згодилася Марія.

— Як у раю. Правда ж, мамо? — лебедів Степанко.— І сад, і яблука червонобокі, і хатинки білі-білесенькі, і церкви золоті...

— Як у раю,— зітхнула Марія. — Тільки ж люди тут бідують так само, як і всюди.

— Нічого, — обізвався Данило,— ми козаки, а козакові лихо не страшне.

Сонце опускалося нижче й нижче. Бані церков та верхів'я дерев ятрились кривавими відблисками. Хтось зненацька вдарив у дзвін. Тривожний, невпокійний, збурений благовіст громохко покотився над пагорбами, над гамірливим Подолом, над принишклою Оболонню.